

Considerații privind situația etnoculturală în sud-estul Transilvaniei în epoca bronzului mijlociu

Aflat la confluența a trei provincii culturale, sud-estul Transilvaniei întotdeauna era puternic legat atât de restul Transilvaniei, cât și de teritoriile aflate la est și sud de Carpați. Pondere elementelor de factură intracarpatică, central-, sud-est- și est-europeană în această zonă în decursul vremurilor a oscilat semnificativ. Această constatare este pe deplin valabilă și pentru perioada mijlocie a epocii bronzului. În pragul acestei perioade sud-estul Transilvaniei aparținea, așa cum atestă descoperirile de tip Zoltan, unui cerc cultural de sorginte certă *central-europeană*, caracterizat prin ceramica ornamentată cu striatii și amprente textile (*Besenstrich und Textilmuster Keramik*). La începutul bronzului mijlociu în Depresiunea Ciucului apare grupul Ciomortan care prezintă laolaltă elemente de tradiție central-europeană de tip *Besenstrich Keramik* și cele specifice versantului estic al Carpaților Răsăriteni de tip Costișa. Apoi, în bronzul mijlociu evoluat, sud-estul Transilvaniei a fost înglobat în spațiul cultural al *Bazinului Carpatic*¹ dominat de cultura Wietenberg, perioadă în care elementele extracarpatiche de tip Costișa-Komarow, Monteoru și Tei își fac simțită prezența în zonă. Trecerea de la perioada mijlocie la cea târzie a epocii bronzului a fost marcată de o schimbare majoră: sud-estul Transilvaniei, prin extinderea *complexului cultural Sabatinovka-Coslogeni-Noua*, a cărui arie cuprindea teritoriile între Marea Azov², Dunărea de Jos și sud-vestul Transilvaniei³, a fost înglobat în cercul cultural Carpato-Niprovian⁴.

Deși îndelung discutate, cauzele și mecanismele transformărilor culturale intervenite în perioada de tranziție de la bronzul mijlociu la bronzul târziu în spațiul Carpato-Danubian, precum și aspectele etno-demografice ale acestui proces, sunt departe de a fi lămurite satisfăcător. De cele mai multe ori acest fenomen complex este pus pe seama unor deplasări de populații sau a unor impulsuri din partea culturilor Sruby sau Sabatinovka, deși, așa cum am mai menționat⁵, nu toate argumentele aduse în sprijinul acestei ipoteze sunt valabile. În ceea ce privește elementul autohton, indiferent de rolul acordat acestuia de diferiți autori, contribuția lui la formarea culturii Noua este recunoscută unanim. Însă, mecanismul transformării mai multor culturi „clasice” bine individualizate ale epocii bronzului într-o entitate culturală relativ unitară, deocamdată este de abia intuit.

Una dintre ipotezele de lucru plauzibile pare a fi cea conform căreia un rol important în acest proces l-ar fi jucat *evoluția convergentă a culturilor carpato-dunărene pontice din epoca bronzului mijlociu*, proces favorizat atât de intensificarea relațiilor dintre acestea, cât și de puternicele influențe externe din partea civilizațiilor balcanice, central- și est-europene⁶. Evident, conținutul, intensitatea și amploarea acestor relații nu au fost aceleași pe toată întinderea arcului Carpato-Niprovian și, apriori, este posibil ca zonele, în care raporturile culturale au fost mai strânse, să

fi avut rolul unor *focare de geneză*⁷ ale *complexului cultural Sabatinovka-Coslogeni-Noua*⁸. Diversitatea ridicată a manifestărilor culturale din bronzul mijlociu în sud-estul Transilvaniei demonstrează că această zonă constituia unul dintre cele mai importante noduri de legătură dintre culturile „clasice” ale bronzului carpato-dunărean, iar apariția aici, spre începutul bronzului târziu - cel puțin atât cât rezultă din cele mai importante lucrări privind cultura Noua - a unor manifestări atribuite etapei Proto-Noua, o recomandă, alături de câteva zone din Moldova, drept unul dintre posibilele *focare de geneză* ale culturii Noua.

*

În ceea ce privește raporturile dintre Transilvania de sud-est cu alte teritorii în perioada mijlocie a epocii bronzului trebuie avute în vedere următoarele:

- În bronzul mijlociu sud-estul Transilvaniei a fost dominat de cultura Wietenberg, aici fiind identificate toate fazele evoluției sale⁹.

- Grupul Ciomortan (după alții cultură¹⁰) cunoscut datorită cercetărilor din așezarea eponimă aflată în valea superioară a Oltului, în depresiunea Ciucului¹¹, la început a fost considerat drept aspect zonal al culturii Monteoru¹², apoi a fost prezentat ca o cultură de sine stătătoare¹³, iar uneori este privit ca un aspect intracarpatic al culturii Costișa¹⁴, parte componentă a *complexului cultural Costișa-Komarow-Bjaly Potok* (DUMITROAIA, 1998) răspândit cu precădere în zona Carpaților Răsăriteni: în sud-estul Poloniei, Ucraina Subcarpatică, vestul Moldovei Centrale și de Nord, precum și în sud-estul Transilvaniei. Deoarece așezarea Ciomortan nu a fost cercetată exhaustiv (s-a săpat cca 8% din suprafața sa), iar materialele au fost publicate sumar, multe aspecte au rămas nelămurite. Astfel, nu este clar *raportul cronologic dintre materialele de tip Ciomortan și cele de tip Wietenberg*: dacă este vorba de două niveluri distincte de locuire sau avem de a face cu unul singur, conținând materiale de tradiții diferite. S-a admis - fără să fi fost surprins un context stratigrafic concludent - existența a două niveluri de locuire din epoca bronzului și, respectiv, că nivelul Wietenberg este ulterior celui de tip Ciomortan¹⁵. Altă problemă o constituie fizionomia adecvată a „culturii” Ciomortan, materialul ceramic fiind publicat selectiv: cu predilecție ceramica fină și semifină, ornamentată cu triunghiuri hașurate sau umplute cu împunșături¹⁶, considerate delinitorii pentru „cultura” Ciomortan. Ilustrațiile publicate au dat impresia unei similitudini pronunțate cu ceramica culturii Costișa de pe versantul opus al Carpaților Răsăriteni, astfel încât unii cercetători se înclină spre a considera „cultura” Ciomortan drept *aspect transilvănean* al culturii Costișa¹⁷. În situația în care nici materialele culturii Costișa, nici cele de tip Ciomortan nu sunt publicate corespunzător, orice speculații pe

această temă rămân premature. Încadrarea, atât culturală, cât și cea cronologică, a acestui grup trebuie verificată, inclusiv prin reluarea săpăturilor, întrucât raportul cronologic dintre ceramica de tip Ciomortan și cea de tip Wietenberg din așezarea eponimă a fost stabilit aproape exclusiv pe calea tipologică.

Recent, prin bunăvoința lui Jánovits István, am putut studia un material arheologic reprezentativ provenit din sondajele sale neautorizate efectuate în anul 1998 în așezarea Ciomortan. O bună parte (cca 50%) din această ceramică, atât cea grosieră, cât și, uneori, cea semifină (intermediară), este ornamentată în stilul *Besenstrich*¹⁸ (Fig. 2), câteodată pe ambele suprafețe. Nu se poate deocamdată stabili cu certitudine dacă această ceramică aparține grupului Ciomortan sau culturii Wietenberg, sau, eventual, unui alt nivel de locuire nedefinit încă.

În ceea ce privește poziția cronologică a grupului Ciomortan față de descoperirile de tip Wietenberg din așezarea Ciomortan, diferențele tipologice sunt atât de mari, încât este greu de admis posibilitatea existenței aici a unui aspect cultural mixt (de factură Costișa-Wietenberg). Sunt două posibilități: fie ceramica de tip Wietenberg reprezintă „importuri” în mediul Ciomortan, fie avem de a face cu două niveluri distincte de locuire din epoca bronzului în așezarea eponimă, ultima posibilitate fiind mult mai probabilă. Oricum, până la reluarea cercetărilor în așezarea Ciomortan, problemele menționate vor rămâne în suspensie.

• Elementele de tip Monteoru (Fig. 3) în sud-estul Transilvaniei, de cele mai multe ori apar în contextul altor culturi: Schneckenberg(?)¹⁹, Ciomortan și Wietenberg, descoperirile Monteoru „curate” fiind puține - numai vase izolate, un mormânt și câteva „urme de așezări” necercetate vreodată²⁰. De remarcat că majoritatea descoperirilor de tip Monteoru au fost documentate în dreptul Pasului Oituz, apoi în valea Râului Negru (Brețcu, Cernat, Catalina, Leț, Sânzieni, Târgu Secuiesc, Turia), iar apoi de-a lungul Oltului până în zona Sibiului (Brașov-Bartolomeu, Poiana Mă-rului, Selistat, Teliu, Țichindeal), ceea ce indică una dintre cele mai probabile căi de pătrundere și răspândire a produselor acestei culturi extracarpatică în Transilvania (Fig.1).

• Elemente de tip Tei apar în sud-estul Transilvaniei (Fig.1) încă din prima sa fază (izolat și doar în Sfântu Gheorghe-Piatra de Veghe (Örkö), dar mai ales în a treia sa fază: Brașov-Valea Răcădăului, Brașov-Bartolomeu, Rotbav, Crizbav, Selistat, Râșnov-Gura Cheii (Ödweg), Hălciu, Merești²¹. De remarcat, că alături de descoperirile Tei III „curate” cunoscute în special în Țara Bârsei, se cunosc și artefacte care prezintă caracteristici mixte Wietenberg-Tei, ca cele de la Merești²² și Brașov²³. Concluzia unor autori, că aflul grupurilor de purtători ai culturii Tei în a III-a fază a sa în sud-estul Transilvaniei s-ar fi datorat presiunilor din partea culturilor Sabatinovka²⁴, Coslogeni și a grupului Petrișoru-Racovițeni²⁵ este greu de acceptat, întrucât este puțin probabil ca la acea dată entitățile culturale menționate să fi existat. Pătrunderea grupurilor Tei în Țara Bârsei trebuie pusă mai curând pe seama predecesorilor culturii Sabatinovka din stepile Nord-Pontice care, în faza finală a bronzului mijlociu, exercită presiuni asupra Euro-pei de Sud-Est²⁶.

• Plecând de la materialul ceramic descoperit în umplutura unui bordei de la Turia (Fig.9), Székely Zs. enunță rolul important pe care l-ar fi jucat influențele din partea „complexului cultural Gârla Mare - Cârma - Zuto Brdo - Vătina”²⁷.

• Elemente de factură Costișa-Komarow în sud-estul Transilvaniei (Fig.1) au fost atestate la Rotbav²⁸ și la

Sighișoara²⁹. La acestea se adaugă și un vas din Țara Bârsei (*Lehmgrube Hangestein*) prezentat de Alfred Prox³⁰ ca aparținând culturii Tei.

• Elemente de tip Suci de Sus au fost recent atestate în cadrul unei așezări Wietenberg la Racoș - „Piatra Detunată”³¹. Se constată astfel, diversitatea ridicată a manifestărilor culturale în sud-estul Transilvaniei în bronzul mijlociu. A. C. Florescu, enunțând că descoperirile de tip Noua I în sud-estul Transilvaniei se caracterizează prin asocierea elementelor de tradiție Monteoru, Costișa, Wietenberg și Tei³², admitea, de fapt, chiar posibilitatea ca spre începutul bronzului târziu în această zonă să se fi produs sinteza culturală. În acest sens, cercetătorul credea că materialele din așezările Nicoleni și Rotbav³³, precum și cele din necropola Jigodin³⁴ atestă contribuția culturii Wietenberg, alături de culturile Monteoru, Tei și Costișa, la formarea culturii Noua.

În ce măsură materialele existente pot confirma aceste idei ?

• Studiarea ceramicii de la *Nicoleni* aflată în fondurile Muzeului din Cristuru Secuiesc, a permis următoarele constatări:

a) Vestigiile din această așezare aparțin mai multor culturi: Coțofeni, Wietenberg și Noua (Fig. 4 - 7);

b) Materialul păstrat în depozitul muzeului nu este împărțit după niveluri de locuire, ca de altfel și în publicația respectivă³⁵;

c) Ceramica culturii Wietenberg, cantitativ, depășește cu mult pe cea de tip Noua;

d) Materialul ceramic studiat nu prezintă nici un element care să combine caracteristicile specifice culturii Wietenberg cu cele de tip Noua.

Se poate astfel, conchide că nu există dovezi precum că ceramica de tip Wietenberg și Noua de la Nicoleni aparține aceluiași nivel de locuire. Asemenea eventualitate oricum n-ar fi constituit un argument în favoarea contribuției culturii Wietenberg la geneza culturii Noua. Prezența elementelor Noua în mediul cultural Wietenberg ar fi putut să fie determinată deopotrivă și de contactele dintre aceste două culturi. De remarcat, că ceramica de tip Noua de la Nicoleni nu are trăsături care ar permite încadrarea ei în ceea ce este considerat Noua I.

Constatări de mai sus mă determină să consider, spre deosebire de A. C. Florescu³⁶, că așezarea Nicoleni aparține culturii Wietenberg, eventual cu elemente Noua, sau suprapusă de o locuire Noua, chestiune asupra căreia nu mă pot pronunța, decât după ce se vor relua săpăturile în această așezare. Până atunci însă, *așezarea Nicoleni trebuie să fie exclusă din ceea ce este considerat să fi fost faza Proto-Noua* (Noua I).

• Inventarul necropolei *Jigodin* din punct de vedere al încadrării sale cronologice pare ușor contradictoriu. Majoritatea vaselor ceramice prezintă o serie de elemente care sugerează tradițiile culturilor din bronzul mijlociu. Astfel, una din căni (Fig. 8/4) a fost decorată pe marginea fundului cu șirul de creștături, ornament întâlnit în cadrul culturii Noua, în schimb bine cunoscut în cultura Wietenberg, de exemplu la Turia (Fig. 9/3). Alt vas, în formă de lăcă (Fig. 8/3), poate fi comparat cu tipul de vase caracteristice culturii Komarow³⁷. O cană (Fig. 8/2) este decorată pe gât cu două linii orizontale și cu un șir de împunsături între ele, ornament bine cunoscut în culturile Costișa³⁸, Komarow³⁹, Wietenberg⁴⁰, și alte culturi din bronzul mijlociu carpato-dunărean. Unul dintre mormintele din această necropolă se afla într-o cutie de piatră⁴¹, tip de construcție funerară rela-

tiv rar atestat în cadrul culturii Noua, bine cunoscut însă, în culturile din bronzul mijlociu în spațiile aflate la est de Carpați: culturile Mnogovalikovaja⁴², Komarow⁴³ și altele. Pe de altă parte, unul dintre vase (Fig. 8/ 5), nepublicat până acum, ornamentat cu strii verticale, poate fi comparat și cu recipientul din depozitul de piese de aur și bronz din Cugir, sincronizat cu orizontul Cincu-Suseni, adică Ha A1⁴⁴. Și vasul în formă de lea ar putea fi comparat cu tipul asemănător din culturile Belogradovka⁴⁵ și Vysocka⁴⁶, contemporane cu o fază târzie a culturii Noua (adică tot în Ha A1). Și în ceea ce privește ciste de piatră, mai menționăm că acest tip de construcție funcțară s-a mai folosit în bronzul timpuriu⁴⁷, precum și în prima epocă a fierului⁴⁸. Toate acestea nu înscamnă că atribuirea necropolei de la Jigodin perioadei Noua I trebuie respinsă, ci doar că deocamdată datele în acest sens sunt insuficiente.

• Așezarea *Rothav* cercetată de A. Vulpe și Maria Marcu încă nu este publicată. Din puținele date incluse în Repertoriul culturii Noua se poate constata prezența în această așezare a unor elemente de tip Costișa, Tei, Monteoru și Wietenberg, pe care A. C. Florescu le-a prezentat ca aparținând aceluiași nivel al așezării, Noua I⁴⁹. Însă, atât timp cât materialele nu sunt publicate și nu se știe contextul arheologic exact din care provin, ele nu pot fi luate în considerare.

• În ceea ce privește ceramica din așezarea Turia, contrar opiniei colegului Székely Zs., care o consideră drept mărturie a unor influențe din partea „complexului cultural Gârla Mare - Cârna - Žuto Brdo - Vatina” sau „culturii Vatina - Gârla Mare”⁵⁰, cred că această ceramică aparține cu siguranță culturii Wietenberg, iar elementele ceramice „străine” acestei culturi sunt mai curând de factură Monteoru. Majoritatea ceramicii din complexul în discuție își găsește multe analogii în cadrul culturii Wietenberg. Astfel, pot fi citate multiplele analogii pentru torțile cu terminațiile duble⁵¹. Încrustarea cu alb de pe unul dintre vasele de la Turia, tehnica de ornamentare, care ar putea fi considerată mai puțin obișnuită în cadrul culturii Wietenberg, are totuși analogii în mai multe așezări ale culturii respective, inclusiv la Sighișoara - Dealul Turcului⁵². Și motivul ornamental realizat în această tehnică este cunoscut în cadrul culturii Wietenberg⁵³. Cât privește influențele extracarpice, se constată similitudinea dintre cânița cu două guri în forma de pâlnie de la Turia (Fig. 9/3) cu exemplarul de la Sărata Monteoru aparținând culturii Monteoru⁵⁴. Grăitoare este și asemănarea dintre ornamentul de pe unul dintre vasele de la Turia (Fig. 9/4) și cel de pe un capac de la Sărata Monteoru⁵⁵. Încă un element oarecum străin mediului culturii Wietenberg îl constituie toarta supraînălțată cu butonul cilindric (Fig. 9/2), considerată a fi „de tip Noua”⁵⁶. În ceea ce privește încadrarea cronologică a ceramicii de la Turia, analogiile în cadrul culturii Wietenberg II (B) și Monteoru IC1 par a fi cele mai relevante, în timp ce toarta „de tip Noua” este un element prea comun ca să concureze cu analogiile menționate. Pentru o mai bună înțelegere a specificului complexului de la Turia trebuie avut în vedere și faptul că acest complex pare să fi avut destinația culturală, iar ceramica din el pare să nu fi fost de destinație uzuală. Mai merită subliniat și faptul că toată această ceramică are urme de ardere secundară care a modificat aspectul său inițial, în așa fel încât cercetătorul mai puțin atent poate fi derutat.

*

Contribuții importante privind situația etnoculturală din bronzul mijlociu în sud-estul Transilvaniei aduc noile cercetări de la așezarea *Zoltan*, jud. Covasna⁵⁷. Această așezare a fost locuită în eneolitic, bronz timpuriu, mijlociu

și târziu. Cel mai relevant context stratigrafic pentru bronzul mijlociu a fost surprins în timpul golirii unei cavități de dimensiuni neobișnuit de mari (cca.30x9m, și 2m adâncime) cu forma ușor arcuită orientată cu axul lung N-S în direcția unei pante relativ accentuate, care a fost săpată în bronzul timpuriu, iar după abandonare s-a umplut pe parcursul celor trei perioade ale epocii bronzului. Stratigrafia umpluturii gropii, atât cât s-a putut observa, a fost următoarea (Fig. 10/C):

1. Stratul caracterizat de un sol gălbui nisipos cu ceramica din faza finală a epocii bronzului timpuriu aparținând orizontului cu ceramica de tip *Besenstrich und Textilmuster*, pentru care cele mai apropiate analogii sunt cunoscute în grupurile Gomea-Orlești din Banat și Oltenia, Iernut din Transilvania, culturile Nyírség și Hatvan din Ungaria⁵⁸.

2. Lentilă de pământ negricios amestecat cu cenușă și conținând ceramica din bronz mijlociu (a se vedea mai jos).

3. Arsură puternică (vatră?) având la bază fragmente ceramice mari din bronzul târziu (cultura Noua).

4. Stratul din bronzul târziu (cultura Noua) conținând o cantitate impresionantă de cenușă.

5. Nivel subțire marcat de o aglomerare de fragmente de lipitură și ceramică a culturii Noua.

6. Stratul arabil conținând materiale din diferite epoci, de la eneolitic până la sec. al XIX-lea.

Stratul 2 aflat între stratul din finalul bronzului timpuriu și cel al culturii Noua a furnizat date noi, în partea lor cea mai mare necunoscute până acum în sud-estul Transilvaniei, privind mai ales raporturile dintre culturile intra- și extracarpice din bronzul mijlociu.

Depunerea în discuție era răspândită pe o suprafață de cca. 3x4 m, grosimea sa maximă era de cca 0,4 m. În stadiul actual de cercetare este greu de precizat dacă ea s-a format prin alunecarea materialului rezidual sau reprezintă urme directe ale unor procedee antropice preistorice. Materialul arheologic din depunere este puternic fragmentat, nimic nu părea să se fi aflat *in situ* și nu s-au observat urmele vreunor lucrări de amenajare.

Materialul ceramic descoperit, în ceea ce privește componența pastei și tratarea suprafețelor, este compus din trei categorii mari: *grosieră*, *semifină* (intermediară) și *fină*.

Ceramica grosieră are un aspect comun (Fig. 11; Fig. 12/1-4), ea fiind caracteristică mai multor culturi ale bronzului mijlociu din Europa Centrală și de Sud-Est. Mult mai relevante sunt fragmentele unor așa zise „vase-cuptor” (Fig. 13/1,2,4), care în teritoriile adiacente își găsesc cele mai apropiate analogii în cadrul culturii Wietenberg⁵⁹.

Ceramica semifină, reprezentată recipient de dimensiuni mijlocii, se caracterizează prin pastă amestecată cu cioburi pisate mărunt, suprafața netezită, uneori cu slip, predominant de culoare neagră sau cenușie. Din cauza caracterului său fragmentar, de foarte puține ori s-au putut reconstitui forme întregi. Printre formele întregibile se remarcă o oală cu gâtul îngust și corpul puternic bombat, ornamentată sub gât cu un brâu în relief (Fig. 12/5).

Ceramica fină este predominant neagră și lustruită, în timp ce numărul fragmentelor ceramice de nuanțe mai deschise (gălbui și cenușiu) este mai mic. Și această categorie este reprezentată de un material puternic fragmentat, astfel încât doar câteva forme ale recipientelor pot fi reconstituite:

- „*Amfore*” cu corp bitronconic, gât cilindric înalt cu două torți în bandă trase din buză (Fig.14). Această formă ceramică are cele mai apropiate analogii în cultura Costișa⁶¹ și grupul Ciomortan⁶².

- Majoritatea fragmentelor ceramice provin de la câni, uneori cu una sau două torți supraînălțate (Fig. 15/9,11; 16/1; 17/2).

- Capace (Fig. 15/8). A fost găsit un singur fragment. Piesa aparține unui tip bine cunoscut în cadrul culturii Monteoru, mai ales în perioada IC1⁶².

Deseori ceramica fină este ornamentată. Se constată următoarele tehnici de ornamentare: *incizie, încrustare, imprimare, împunsături, împunsături succesive, canelare*. Adeseori tehnicile ornamentale menționate sunt aplicate pe aceleași recipiente sau chiar se regăsesc în aceleași motive decorative.

A. În tehnica inciziei și încrustării sunt realizate motive așa-zise „vegetale”:

- Linii drepte dispuse vertical și orizontal, uneori în grupe (Fig. 15/1-3; 16/1; 17/1,5);

- Benzi înguste hașurate (Fig. 18/1);

- „Brăduți” compuși din linii verticale („trunchiul”) și oblice (Fig. 13/3; Fig. 15/4-7,10) sau orizontale (Fig. 18/1) („ramuri”);

- „Brazde semănate” - ornament realizat prin incizii - dispuse deopotrivă vertical și/sau orizontal („brazde”) - și șiruri de împunsături („boabe plantate”) - dispuse între sau de-a lungul inciziilor (Fig. 14; Fig. 15/6; Fig. 17/3,4);

- „Lanul semănat” îl reprezintă triunghiul hașurat cu linii oblice și puncte între ele (Fig. 18/6);

- „Lanul ferit” este redat prin romburi hașurate cu linii oblice (Fig. 16/6);

- Șiruri orizontale de incizii scurte și oblice (Fig. 16/3);

- Crestături realizate pe marginea buzei sau pe marginea capacului (Fig. 15/8);

- „Cruce” formată dintr-o linie dublă continuă (Fig. 15/8), realizată pe capac.

B. Tehnica canelării este reprezentată prin patru motive:

- Caneluri late oblice (Fig. 16/2,4; 19/1);

- Caneluri verticale de lățime mijlocie (Fig. 18/3,13; Fig. 19/2-3);

- Caneluri orizontale înguste (Fig. 17/2);

- Caneluri în formă de spirală, de lățime mijlocie (Fig. 18/12).

C. Tehnica imprimării este reprezentată de:

- Alveole circulare (asociate cu circumvoluții realizate prin împunsături) - „*Kreskannelur Einstichsaum*” (Fig. 18/10-11);

D. Tehnica împunsăturilor este reprezentată prin:

- Șiruri orizontale din puncte (Fig. 16/5);

- Șiruri verticale din puncte (Fig. 14);

- Șiruri orizontale de împunsături cu unghia (Fig. 16/2).

- Circumvoluții din puncte - asociate cu alveole circulare, „*Kreskannelur Einstichsaum*” (Fig. 18/10-11).

E. Tehnica împunsăturilor succesive

- Șiruri orizontale (Fig. 18/7).

Unele tehnici și motive decorative sunt întâlnite împreună, așa cum este cazul unui fragment mare de vas, pe care sunt dispuse alternativ „brazdele semănate” (pe ambele jumătăți ale corpului recipientului) și „brăduți” - numai pe jumătatea superioară a corpului (Fig. 14/2). Aceeași situație se constată și pe un fragment de toartă [?] (Fig. 14/6)⁶³. Pe un fragment de toartă (Fig. 18/4) și pe un fragment de perete (Fig. 18/6) se asociază trei tehnici ornamentale: incizie, încrustare și împunsături. Tehnicile și motivele ornamentale sus menționate își găsesc cele mai apropiate analogii în culturile Costișa, Komarnă, Mon-

teoru, Tei și Wietenberg, precum și în unele situri atribuite așa-zisei fazei Proto-Noua (Noua I). În cele ce urmează voi cita aceste analogii în ordinea lor cronologică, așa cum sunt ele încadrate în literatura de specialitate.

Pentru benzi hașurate analogii multiple și apropiate se cunosc în cadrul culturii Tei - faza Tei-Cățelu: Cățelu Nou⁶⁴.

Pentru ceea ce am numit motivul „brăduț” citez următoarele analogii:

• În contextul culturii Monteoru (Ib):

• *Sărata Monteoru*⁶⁵.

• În cadrul culturii Tei I (Tei-Cățelu, după V. Leahu), Muntenia:

• *Greci*⁶⁶, *Cățelu Nou*⁶⁷ și *Ulmeni-Tăușanca*⁶⁸; *Bungetu, nivel I*⁶⁹.

• În cadrul culturii Costișa, Moldova:

• *Costișa*⁷⁰, *Lunca*⁷¹.

• În cadrul fazei Proto-Noua:

În Moldova: *Podu Iloaiei*⁷²; *Trușești, stratul I*⁷³; *Răuseni*⁷⁴; *Valea Lupului - Iași*⁷⁵; *Târpești*⁷⁶; *Gîrbovăț*⁷⁷.

În Transilvania: *Rotbav*⁷⁸.

Pentru motivul ornamental „brazde semănate” cele mai apropiate analogii sunt cunoscute în culturile Costișa, Monteoru, Wietenberg și Tei, în grupul Bjal: Potok, Noua I de tradiție Costișa, precum și în faza timpurie a culturii Coslogeni.

• În cultura Monteoru (IC2): *Sărata Monteoru*⁷⁹; (Ib): *Sărata Monteoru*⁸⁰.

• În cultura Costișa: *Costișa*⁸¹;

• În cultura Tei: Faza Bungetu (*Bungetu, nivelul I*⁸²); Faza Tei-Cățelu (*Cățelu Nou*⁸³, *Ulmeni-Tăușanca*⁸⁴);

• În grupul Bjal: Potok: *Žezawa*⁸⁵;

• În cultura Wietenberg sunt mai multe variante ale acestui ornament:

a) ca un element decorativ independent⁸⁶.

b) asociat cu alte tehnici și motive ornamentale:

b1) cu caneluri oblice late⁸⁷;

b2) cu diverse variante ale ornamentului de tip *Zahngestempellung*⁸⁸;

b3) cu tringhieri hașurate cu incizii oblice⁸⁹.

• În cadrul culturii Noua (faza Noua I): *Vaslui*⁹⁰, *Glăvănești Vechi*⁹¹, *Tăvădărăști*⁹², *Gîrbovăț*⁹³, *Probota*⁹⁴.

• În cadrul culturii Coslogeni: *Ulmu*⁹⁵.

În ceea ce privește tehnica canelării trebuie specificat că diferite variante ale acestei tehnici ornamentale au analogii în culturi diferite. Astfel, canelurile late și oblice par a fi mai curând de origine Wietenberg. Canelurile verticale au analogii mai strânse în cadrul culturilor Costișa și Monteoru, în timp ce canelurile orizontale și cele în formă de spirală, mai ales cele asociate cu șiruri de împunsături sau cu incizii oblice scurte, au analogii apropiate în cultura Monteoru și Noua (faza Proto-Noua). Canelura spiralică este larg răspândită și în cadrul culturii Wietenberg: *Merești*⁹⁶, *Nicula*⁹⁷ și altele.

Pentru prima dată ornamentul de tip *Kreskannelur Einstichsaum* este atestat în estul Transilvaniei. Analogiile pentru acest tip de ornament sunt bine cunoscute în unele culturi din bronzul mijlociu și târziu, precum și din Ha A, toate răspândite pe teritoriul Transilvaniei de vest, în Banat, Ungaria de Est și în sudul Slovaciei⁹⁸. Ornamentul oarecum similar este cunoscut și la începutul bronzului mijlociu: în cadrul fazei timpurii a culturii Mureș⁹⁹ și în faza timpurie (IC4, 3) a culturii Monteoru¹⁰⁰. Ținând cont de contextul stratigrafic de la Zoltan analogiile din bronzul târziu și Hallstatt timpuriu pot fi eliminate din discuția privind încadrarea cronologică a produselor ceramice respective. Cele mai apropiate analogii ale ornamentului discutat sunt din faza târzie a bronzului mijlociu Balta Sărata III¹⁰¹;

perioada târzie a culturii Vatină¹⁰², faza târzie a culturii Mureș¹⁰³; cultura Žuto Brdo - Gârla Mare¹⁰⁴; perioada târzie a culturii Otomani¹⁰⁵.

Încadrarea cronologică și culturală a ceramicii din cel de-al doilea nivel de la Zoltan.

Ceramica din cel de-al doilea strat de la Zoltan, văzută în ansamblu, nu-și găsește analogii nici într-o entitate culturală cunoscută până în prezent. Văzute însă, separat, practic toate elementele își găsesc analogii în diferite culturi, mai ales în cele din bronzul mijlociu: *Costișa*, *Monteoru*, *Wietenberg* și *Tei*, precum și în monumentele atribuite fazei *Proto-Noua*. În prezent, este greu de stabilit proporția fiecăruia dintre aceste elemente culturale în materialul prezentat, întrucât majoritatea trăsăturilor culturale definitorii sunt comune tuturor culturilor menționate, în timp ce elementele specifice doar uneia sau alteia din culturile menționate sunt mult mai puține.

Trebuie precizat că cel de-al doilea strat de la Zoltan nu reprezintă un complex închis, iar limitele sale stratigrafice sunt prea largi - de la sfârșitul bronzului timpuriu până la începutul bronzului târziu, ceea ce face posibil ca stratul respectiv să conțină materiale din mai multe faze ale bronzului mijlociu. În ceea ce privește analogiile citate mai sus, trebuie avute în vedere următoarele circumstanțe. Paralelismele cu cultura *Costișa* în stadiul actual de cercetare nu pot contribui la precizarea încadrării cronologice a ceramicii de la Zoltan, întrucât această cultură a evoluat de la începutul bronzului mijlociu (ceramica de tip *Monteoru* IC3 în context *Costișa*) până în pragul bronzului târziu (elementele de tip *Costișa* în ceramica de tip *Noua* I), iar periodizarea ei de abia se află în curs de elaborare¹⁰⁶. Ceramica de tip *Wietenberg* descoperită în același context, este de un aspect atât de comun, încât nu se poate preciza căreia dintre fazele acestei culturi aparține ea. Elementele de tip *Tei* sunt de tip *Bungetu* și *Cățelu* (Ia - Ib după V. Leahu). Cât privește elementele specifice exclusiv culturii *Monteoru*, analogiile se încadrează în fazele *IC2*, *IC1*, și mai ales *Ib*.

Este lesne de constatat că analogiile existente, conform cărora ceramica din stratul doi de la Zoltan s-ar încadra într-o perioadă corespunzătoare *Monteoru* Ib, iar mai ales cele de tip *Balta Sărata* III par a contrazice analogiile de tip *Tei-Cățelu* și *Bungetu*, întrucât aceste faze ale culturii *Tei* sunt considerate substanțial mai timpurii (contemporane cu *Wietenberg* I, *Monteoru* IC3-IC2). Tocmai datorită analogiilor de tip *Tei-Cățelu*, în publicațiile anterioare (CAVRUC, 1997, 1997a), materialele de la Zoltan au fost sincronizate cu *Wietenberg* I, grupul *Ciomortan* și respectiv cu faza *Monteoru* IC2. Trebuie avute însă, în vedere și multiplele analogii de tip *Monteoru* Ib, ceea ce ar pleda pentru o încadrare mai târzie decât cea pe care am susținut-o anterior. Totodată consider necesară o precizare legată de raportarea materialelor prezentate la cronologia așezării pluristratigrafice *Sărata Monteoru*: întrucât toată ceramica, prin care a fost demonstrată evoluția culturii *Monteoru*, în așezarea omonimă a fost descoperită în stratul de cultură, pare foarte posibil ca o parte din ea să aparțină nivelurilor de locuire mai vechi ale așezării. Este de ordine evidențelor că nu toate materialele descoperite într-un strat sau nivel într-o așezare pluristratigrafică îi aparțin.

În ceea ce privește analogiile de tip *Balta Sărata* III,

nu văd o explicație mai plauzibilă decât cea conform căreia stratul doi de la Zoltan conține și materiale imediat anterioare nivelului *Noua*. În acest sens, menționez că la *Balta Sărata* nivelul III este urmat nemijlocit de nivelul care conține și ceramica cu analogii pertinente în cultura *Noua*¹⁰⁷.

Prin urmare, trebuie să admitem, o dată în plus, că stratul doi de la Zoltan conține materiale din diverse secvențe cronologice ale bronzului mijlociu.

*

Un număr semnificativ de fragmente ceramice din bronzul mijlociu și începutul bronzului târziu a fost descoperit în afara contextului stratigrafic cert. Dintre acestea menționez fragmentele unui vas mare cu o toartă (sau torți?) supraînălțată, cu corpul bombat, ornat pe umeri cu triunghiuri realizate prin canelare, umplute cu alveole circulare (Fig. 20/1-4). Nu cunosc analogii exacte pentru acest vas, însă, analogiile cele mai apropiate, în ceea ce privește ornamentul, sunt cunoscute în faza târzie a culturii *Wietenberg*¹⁰⁸. Alt fragment a fost decorat în tehnica *Zahngestempellung* (Fig. 20/7), iar două fragmente au fost ornamentate cu „*dinți de lup*” (Fig. 20/9). Din depunerea inferioară a „*cenușarului*” culturii *Noua*, alături de ceramica de tip *Noua*, provine un număr redus de fragmente ceramice de tip *Noua* I de tradiție *Monteoru*. Printre acestea menționez câni cu gâtul bombat (Fig. 20/5) și un fragment de buză înaltă decorată prin caneluri orizontale, între care se află șiruri de incizii scurte oblice (Fig. 20/6). Cele mai apropiate analogii pentru această ceramică sunt cunoscute în zona adiacentă de peste Carpați, în sud-vestul Moldovei, la *Cândești*¹⁰⁹, precum și în Muntenia în faza a IV-a a culturii *Tei*¹¹⁰.

Unele concluzii

- Probabil, materialele arheologice din stratul doi de la Zoltan aparțin unui aspect cultural sincretic, necunoscut până acum, rezultat din contactele dintre culturile *Monteoru*, *Costișa*, *Tei* și *Wietenberg* în sud-estul Transilvaniei. Nu se exclude totodată și posibilitatea ca cel puțin o parte din aceste materiale arheologice să aparțină diferitelor secvențe ale bronzului mijlociu și astfel să documenteze o succesiune de pătrunderi (sau doar depuneri?) a unor elemente din spațiile extracarpatice. Sper că cercetările viitoare vor aduce date noi în această privință.

- Descoperirile de la Zoltan pentru prima dată atestă ponderea importantă a elementelor de tip *Costișa* în sud-estul Transilvaniei. În lumina acestui fapt mă întreb dacă și ceramica asemănătoare de la *Rotbav* citată de A.C. Florescu drept una de tip *Noua* I, nu aparține și ea culturii *Costișa*? Trebuie menționate totuși și unele deosebiri dintre ceramica de tip *Costișa* de la Zoltan și cea de tip *Costișa* din Moldova: prima este mult mai fin lucrată, iar în ceea ce privește culoarea ceramicii fine și semifine la Zoltan predomină cea neagră, în timp ce în Moldova această categorie de cele mai multe ori este de nuanțe gălbui, cărămizie și gri. Alt element specific al ceramicii de tip *Costișa* de la Zoltan îl constituie ponderea ridicată a ornamentației în tehnica *incrustării*. Să fi fost această particularitate determinată de influențele din partea culturii *Tei*?

- Afirmția că sud-estul Transilvaniei a fost puternic influențat din partea „complexului cultural *Vatină*”

Gârla Mare", cel puțin în stadiul actual de cunoaștere, nu are nici un suport material.

• În sud-estul Transilvaniei există descoperiri de tip Proto-Noua, numărul lor însă, cel puțin deocamdată, este foarte mic. La Zoltan vestigiile de acest gen sunt *de tradiție Monteoru*. La Jigodin, după toate probabilitățile materiale descoperite poartă amprenta tradiției *Komarow*. În ceea ce privește *Noua I de tradiție Wietenberg*, se constată că în sud-estul Transilvaniei nu există nici o descoperire certă de acest gen. Cultura Noua apare în sud-estul

Transilvaniei încă în faza sa timpurie, probabil ca urmare a pătrunderii unor grupuri de purtători ai acestei culturi din Moldova, moment care pare să fi fost contemporan cu penultima fază a culturii Wietenberg.

*

Înainte de a încheia aceste rânduri, țin să precizez, având în vedere stadiul cercetărilor, încă precar, caracterul mai mult sau mai puțin ipotetic al concluziilor de mai sus.

Note

1. VULPE, 1998, p.10
2. GERŠKOVIĆ, 1999
3. ANDRIȚOIU, VASILIEV, 1993; 1993a
4. VULPE, 1998, p.10.
5. CAVRUC, 1990; 1991; 1993; 1996
6. VULPE, 1961; FLORESCU, 1964; CAVRUC, 1990, 1996
7. Termen preluat de la V.S. BOČKAREV.
8. CAVRUC, 1996, p.71
9. BENKŐ, 1992, p.15, 267; BOROFFKA, 1994; REPBRAȘOV, 1995, p.43-67; REPBRAȘOV, 1996, p.13-22, 95; REPCOV, 1998, p.179, Harta 9; ROTE, 1999
10. Atât timp cât această entitate nu este cunoscută decât într-o singură așezare certă, fizionomia ei câtăuși de puțin completă încă nu este definită, iar raportul cu cultura Costișa nu este încă lămurit, folosirea apelativului de cultură pare prematură.
11. SZÉKELY, 1970; ZAHARIA, 1995; VULPE, 1995; SZÉKELY, 1997
12. NESTOR, 1960, p.103
13. SZÉKELY, 1970; LÁSZLÓ, 1994; SZÉKELY, 1997
14. VULPE, 1994, p.362; VULPE, 1995; CAVRUC, 1996, p.67
15. SZÉKELY, 1970, p.74
16. SZÉKELY, 1970, fig. 5-15; SZÉKELY, 1997
17. VULPE, 1995
18. Din publicațiile repetate ale rezultatelor săpăturilor de la Ciomortan nu reiese deloc prezența atât de consistentă a acestei categorii ceramice (vezi: SZÉKELY, 1970; SZÉKELY, 1971, p.391; SZÉKELY, 1997, p.57-58, p.190 - 208, 210).
19. Pentru "?" vezi CAVRUC, 1997, p. 101.
20. ZAHARIA, 1990; 1995; REPCOV
21. PROX, 1949; LEAHU, 1995; REPBRAȘOV, 1995; LEAHU, 1997; SCHUSTER, 1997
22. BOROFFKA, 1994, Teil I, p.56: „Die wenigen Sch. Der Tei-K. sind als Mischformen von Tei- und WK anzusprechen. Reine Tei-K. ist nicht vertreten"
23. Brașov „Zinne" unul dintre vasele de aici este ornamentat cu zig-zag - element specific culturii Tei /V.C./ (BOROFFKA, 1994, Teil 2, Taf.19/11)
24. LEAHU, 1997, p.125
25. SCHUSTER, 1997, p.133
26. CAVRUC, 1996; 1998
27. SZÉKELY, 1995
28. FLORESCU, 1991, p.187, Fig. 15/4,5
29. VULPE, 1995a, p. 390, nota 13; ANDRIȚOIU, RUSTOIU, 1997, p.184, Fig.14/9
30. PROX, 1940, Taf. VI/8
31. COSTEA, 1997, p.40, 42, 69, Fig.232
32. FLORESCU, 1964, p.182; FLORESCU, 1991
33. FLORESCU, 1964, p.162, 164, 169, 180; 1991, p.97
34. FLORESCU, 1991, p.97
35. SZÉKELY, 1988, p.157
36. FLORESCU, 1991, p.97
37. BEREZANSKAJA, 1985a, p.432, Fig.116/9; SWIESZNIKOW, p.86, Tab. II, 1, p.87, Tab. III, 7, p.90, Tab.VI, 5
38. COTOI, COSTIȘA, p.38, Pl.VI, 6-7
39. KOSTRZEWSKY, Tabl.IV/7
40. BOROFFKA, Taf. 1994, 113/6,13; Taf. 12/6,13; Taf. 32/7; Taf. 43/13; Taf. 83/15; BOROFFKA, Taf. 1994, 113/6,13; Taf. 12/6,13; Taf. 32/7; Taf. 43/13; Taf. 83/15
41. ROMAN, 1996, p. 289
42. SAVVA, 1992, p.84
43. KOSTRZEWSKY, 1926, p.112, Ryc.1-2, BEREZANSKAJA, 1996a, p.430, Fig.115
44. CIUGUDEAN, 1994, p. 26-27, 33, Fig. 6
45. BEREZANSKAJA, 1995, p.507, Fig. 137/1-4
46. KRUSEL'NITSKAJA, 1990, p.117, Fig. 36/3-4
47. SCHUSTER, 1997a, p.126-133; SZÉKELY, 1997, p. 41- 43
48. LEVIŢKI, 1994, p. 180
49. FLORESCU, 1991, p.113, 187, Fig.15
50. SZÉKELY, 1995, p. 117
51. A se compara Fig. 9/Idin prezentul articol cu: BOROFFKA, 1994, Teil 2, Taf. 24/3, Taf. 33/1,2; Taf. 138/4; Taf. 142/10.
52. ANDRIȚOIU, 1997, p.23
53. BOROFFKA, 1994, Teil 2, Typentafel 14,16
54. VULPE, 1977, p.104, Abb.3/2
55. ZAHARIA, 1993, p.21, Fig.7/1
56. REPCOV, p.44
57. CAVRUC, 1997, 1997a
58. CAVRUC, 1997, p. 97, 100-101
59. BOROFFKA, 1994, Teil 2, Typentafel 6/5; Taf. 53/1 - 2; Taf. 70/9; Taf. 105/10; Taf. 144/12
60. COTOI, COSTIȘA, Pl.VI, 6,7; VULPE, 1994, p.362, Fig.117; MORINTZ, 1978, p.114, Fig.58/4,8-9
61. SZÉKELY, 1980, p.131, Fig.2
62. ZAHARIA, 1993, p.20, Fig.6/1,2; p.21, Fig. 7/1-4
63. Este lesne de constatat că asemenea combinații reflectă fazele calendaristice agricole.
64. LEAHU, 1966, p.94, Fig. 17/5,6; p.95, Fig. 18/2,4,7,8
65. ZAHARIA, 1993, p.24, Fig. 9/4; p.27, Fig.12/5,9; p.28, Fig. 13/4
66. LEAHU, 1992, Pl.III, 1
67. LEAHU, 1966, p.95, Fig.18/1-2,6; LEAHU, 1992, Pl. III, 8
68. LEAHU, 1992, Pl.III, 5
69. CHICIDEANU, 1977, Fig.5/13
70. VULPE, 1962; VULPE, ZĂMOȘTEANU; COTOI, COSTIȘA, p. 38, Pl. VI,2
71. COTOI, LUNCA, Pl. XVII, II, 13
72. REPĂȘI, vol. 2, p. 541, Fig. 45/17
73. FLORESCU, 1991, p.201, Fig.29/6,11
74. FLORESCU, 1991, p. 208, Fig.36/2
75. FLORESCU, 1991, p. 214, Fig.42/1
76. FLORESCU, 1991, p. 217, Fig.45/3,5
77. FLORESCU, 1991, p.236, Fig.64/11
78. FLORESCU, 1991, p. 187, Fig. 15/4,5
79. ZAHARIA, 1991, p. 68, Fig. 7/8-8a
80. ZAHARIA, 1993, p.22, Fig.8/4,6; p.30, Fig.15/3
81. VULPE, 1962; COTOI, COSTIȘA, p.38, Pl. VI, 6 - 7
82. CHICIDEANU, 1977, p.229, Fig.3/6,7
83. LEAHU, 1966, p. 94, Fig. 17/1
84. LEAHU, 1992, Pl.III, 5
85. KOSTRZEWSKY, 1926, Tabl. IV,7
86. BOROFFKA, Taf. 1994, 113/6,13; Taf. 12/6,13; Taf. 32/7; Taf. 43/13; Taf. 83/15; Taf. 95/9; Taf. 102/9; Taf. 131/11; Taf. 135/4
87. BOROFFKA, 1994, Taf. 28/2
88. BOROFFKA, 1994, Taf. 7/2; Taf. 19/10; Taf. 30/6,7; Taf. 31/10; Taf. 32/1,12; Taf. 65/2; Taf. 79/11; Taf. 85/11, 98/2, 11; Taf. 105/3; 1994, Taf. 136/11; Taf. 135/4; Taf. 139/10
89. BOROFFKA, 1994, Taf. 137/7; REPCOV, p. 221, Fig. 32/1
90. FLORESCU, 1964, p.167, Fig. 15; FLORESCU, 1991, p. 357, Fig. 185/3
91. FLORESCU, 1991, p.208, Fig.36/3
92. FLORESCU, 1991, p.233, Fig. 61/12
93. FLORESCU, 1991, p.237, Fig. 65/21
94. FLORESCU, 1991, p.361, Fig. 189/4; p.362, Fig.190/9
95. FLORESCU, 1991, p.254, Fig. 82/12
96. BOROFFKA, 1994, Teil 2, Taf.93/5

97. BOROFFKA, 1994, Teil 2, Taf. 99/2
98. BOROFFKA, 1994a, p.7, 11, Abb.2
99. FISCHL, 1998, p. 229, Taf.6/4
100. ZAHARIA, 1990, Fig. 25/2,10 -12,15
101. GUMĂ, 1997, p.238, Pl. LXIV, 2; p.242, Pl. LXVIII, 8-9; p. 243, Pl. LXIX, 8
102. BOROFFKA, 1994a, p.7
103. BOROFFKA, 1994a, p. 8

104. GUMĂ, 1997, p. 249, Pl. LXXV, 12-13
105. BOROFFKA, 1994a, p.11, Abb., 3/3; MORINTZ, 1978, p.165, Fig. 91/8
106. DUMITROAIA, 1998
107. GUMĂ, 1997, p. 245, Pl.LXXI,
108. ROTEA, 1999, Pl.87/4
109. FLORESCU, 1990, p.91, Fig. 19/2
110. LEAHU, 1992, Pl.XI,5

Bibliografie

I. ANDRÎTOIU, V. VASILIEV, 1993

I. ANDRÎTOIU, V. VASILIEV, *Quelques considérations concernant la culture Noua en Transylvanie*, In: CCDJ, X, 1993, p.101-124.

I. ANDRÎTOIU, V. VASILIEV, 1993a

I. ANDRÎTOIU, V. VASILIEV, *Câteva considerații privind cultura Noua în Transilvania*, In: AMA, APVLVM, MCMXC - MCMXCIII, 121-146.

I. ANDRÎTOIU, A. RUSTOIU

I. ANDRÎTOIU, A. RUSTOIU, *Sighișoara-Wietenberg. Descoperirile preistorice și așezarea dacică*. București, 1997

BEREZANSKAJA, 1985

SOFIA S. BERZANSKAJA, *Belogradovskaja kultura*. In: Arheologia Ukrainoi SSR, 1985, Tom 1, Kiev, Naukova Dumka, 1985, p. 499-512.

BERZANSKAJA, 1985a

SOFIA S. BERZANSKAJA, *Komarovskaja kultura*. In: Arheologia Ukrainoi SSR, Tom 1985a 1, Kiev, 1985, p. 428-437.

BOROFFKA, 1994

NIKOLAUS G.O. BOROFFKA, *Die Wietenberg-Kultur*, Bonn, 1994, Teil 1, 2.

BOROFFKA, 1994a

NIKOLAUS G.O. BOROFFKA, *Probleme der Jungbronzezeitlichen Keramik in Ostungarn und Westrumänien*, In: The Early Hallstatt Period (1200-700 B.C.) in South-Eastern Europe, Alba Iulia, 1994, p. 7 - 23.

CAVRUC, 1990

VALERIU CAVRUC, *Noi contribuții la problema genezei și atribuirii etnice a culturii Noua*. În: Symposia Thracologica, nr.8, Satu Mare - Carei, 1990, p.125-126.

CAVRUC, 1996

VALERIU CAVRUC, *Câteva considerații privind originea culturii Noua*. În: Angustia, 1, 1996, p. 67 - 68.

CAVRUC, 1997

VALERIU CAVRUC, *The Final Stage of the Early Bronze Age in South-Eastern Transylvania (in the light of new excavations at Zoltan)*. În: Thraco-Dacica, tomul XVIII, nr.1 - 2, București, 1997, p. 97 - 133.

CAVRUC, 1997a

VALERIU CAVRUC, GALINA CAVRUC, *Așezarea din epoca bronzului timpuriu de la Zoltan*. În: Angustia, 2, 1997, p.157-176.

CAVRUC, 1998

VALERIU CAVRUC, *Once more about the Ponto-Caspian Factor in the formation of the Noua Culture*, in: Thraco-Dacica, XIX, 1998.

CHICIDEANU, 1977

I. CHICIDEANU, *Date noi privind începuturile culturii Tei (Săpăturile de la Brătești-Bungetu)*. În: SCIVA, 1977, T.28, Nr.2, p. 225-239.

CIUGUDEAN, 1994

H. CIUGUDEAN, *The Hallstatt A period in Central Transylvania*. În: The Early Hallstatt period (1200-700 B.C.), Alba Iulia, 1994, p.25-40.

COSTEA, 1997

FL. COSTEA, *Așezarea Wietenberg de la Racoș - „Piatra Detunată”*. În: Angustia, 2, 1997, p.39-76.

COTOI, LUNCA

O. COTOI, LUNCA-POIANA SLATINEI, *com. Vinători, jud. Neamț*. În: Catalogul expoziției Cultură și civilizație din Carpații Răsăriteni în lumina noilor descoperiri arheologice, Sfântu Gheorghe, 1998, p.13.

COTOI, COSTIȘA

O. COTOI, COSTIȘA, *com. Costișa, jud. Neamț*. În: Catalogul expoziției Cultură și civilizație din Carpații Răsăriteni în lumina noilor descoperiri arheologice, Sfântu Gheorghe, 1998, p. 21.

DUMITROAIA, 1998

GH. DUMITROAIA, *Evoluția comunităților din perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului și bronzul timpuriu în Moldova Centrală și de Nord*. Rezumatul lucrării de doctorat, București, 1998, 37p.

FISCHL, 1998

KLARA P. FISCHL, *Die Tellsiedlung von Klárafalva - Hajdova*. In: The Early and Middle Bronze Age in the Carpathian Basin. Edited by H.Ciugudean and Fl. Gogăltan, Alba Iulia, 1998, p.213-266.

FLORESCU, 1964

A. C. FLORESCU, *Contribuții la cunoașterea culturii Noua*, În: Arh.Mold, II-III, 1964, p.143 - 216 .

FLORESCU, 1991

A. C. FLORESCU, *Repertoriul Culturii Noua-Coslogeni din România. Așezări și necropole*, În: CCDJ, X, Clărești, 1991.

FLORESCU, 1990

MARILENA FLORESCU, ADRIAN FLORESCU, *Unele observații cu privire la geneza culturii Noua în zonele de curbă ale Carpaților Răsăriteni*, În: Arh.Mold., XIII, 1990, p. 49-102.

GHERSIKOVICH, 1993

YA. P. GHERSIKOVICH, *On the Eastern Boundary of the Noua-Sabatinovka- Coslogeni Cultural Complex*. In: CCDJ, X, 1993, p.9-14.

GERŠKOVIČ, 1999

JAKOV P. GERŠKOVIČ, *Studien zur spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azov'schen Meeres*, Verlag Marie GmbH - Rahden/Westf., 1999.

GUMĂ, 1997

M. GUMĂ, *Epoca bronzului în Banat. Orizonturi cronologice și manifestări culturale/ The Bronze Age in Banat. Chronological levels and cultural entities*. Timișoara, 1997.

KOSTRZEWSKY, 1926

J. KOSTRZEWSKY, *Groby eneolityczne z skurczonemi szkieletami w Białym Potoku (w pow. Czortkowskim)*. În: Przegląd Archeologiczny, Tom III, 1926, p. 9 - 18.

KRUŠEL'NITSKAJA

LARISA I. KRUŠEL'NITSKAJA, *Vysokaja kultura*. În: Arheologija Prikarpat'ja, 1990 Volyni i Zakarpat'ja. Eneolit, Bronza i rannee jezezo, Kiev, 1990, p. 115 - 122.

LÁSZLÓ, 1994

A. LÁSZLÓ, *Ciomortan*. În: Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României, Buc., 1994, p.303.

LEAHU, 1966

V. LEAHU, *Cultura Tei*, Muzeul de istorie a orașului București, 1966

LEAHU, 1992

V. LEAHU, *Date și considerații noi cu privire la periodizarea culturii Tei*. În: Cercetări Arheologice, 1992, p.62-72, Pl.1-17.

LEAHU, 1995

V. LEAHU, *Cultura Tei*. În: Comori ale epocii bronzului din România / Treasures of the Bronze Age in Romania, Muzeul Național de Istorie a României, București, 1995, p. 253-261.

LEAHU, 1997

V. LEAHU, *Cultura Tei în sud-estul Transilvaniei*, În: Angustia, 2, 1997, p. 123 - 129.

LEVIŢKI, 1994

O. LEVIŢKI, *Cultura din epoca Hallstattului timpuriu și mijlociu*. În: Thraco-Dacica, XV, 1-2, 1994, 159-214.

MORINTZ, 1978

S. MORINTZ, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii, I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, București, 1978.

NESTOR, 1960

I. NESTOR, *Începuturile societății gentile patriarhale și ale destrămării orînduirii comune primitive. Epoca bronzului*. În: *Istoria României*, vol. I, Edit. Acad. R.P.R., 1960, p. 90-136.

PROX, 1940

A. PROX, *Die Tei-Kultur im Burzeland*, În: *Mitteilungen des Burzenlander sähischen Museum*, IV. 1940, p. 86-101.

REP-BRAȘOV, 1995

FL. COSTEA, *Repertoriul arheologic al județului Brașov*, vol. I, Brașov, 1995.

REP-BRAȘOV, 1996

FL. COSTEA, *Repertoriul arheologic al județului Brașov*, vol. II, Brașov, 1996.

REP-COV

Repertoriul județului Covasna. Redactor V. CAVRUC, Sfântu Gheorghe, 1998.

REPIAȘI

V. CHIRICA, M. TANASACHI, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, Iași, 1985.

ROMAN, 1996

P. I. ROMAN, *Jigodin*. În: *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, București. Editura Enciclopedică, 1996, p. 289 - 290.

ROTEA, 1999

M. ROTEA, *Cultura Wietenberg*. Teza de doctorat, București, 1999.

SAVVA, 1992

E. N. SAVVA, *Cultura mnogovalikovoï keramiki Dnestrovsko-Prutskogo mejdunec'ja*, Kișinev, 1992.

SVEŠNIKOV, 1990

I. SVESNIKOV, *Srednij period bronzovogo veka Prikarpat'ja i Volyni. Tšcinecko-Komarovskaia kul'tura*, În: *Arheologija Prikarpat'ja, Volyni i Zakarpat'ja*. Eneolit, bronză și rănnee jezezo, Kiev, Naukova Dumka, 1990, s. 78 - 88.

SCHUSTER, 1997

CR. F. SCHUSTER, *Cultura Tei și sud-estul Transilvaniei*. În: *Angustia*, 2, 1997, p. 131-135.

SCHUSTER, 1997a

CR. F. SCHUSTER, *Perioada timpurie a epocii bronzului în Bazinul Argeșului și Ialomiței Superioare*, București, 1997.

SOROCEANU, ISTRATE

T. SOROCEANU, M. ISTRATE, *Faza finală a culturii Wietenberg*. În: *Studii Sibiu*, 19, 1975, p. 21-27.

SWIESZNIKOW, 1968

I. SWIESZNIKOW, *Kultura Komarowska*, *Archeologia Polski*, 12, z. I, 1968, s. 40 - 106.

SZÉKELY, 1971

SZÉKELY Z., *Cultura Ciomortan*. Aluta, 1970, p. 71-76, Fig. 1-15.

SZÉKELY, 1971

SZÉKELY Z., *Contribuții la cunoașterea epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei*. În: *SCIVA*, 1971, T.3, Nr.22, p.387-400.

SZÉKELY, 1980

SZÉKELY Z., *Considerații arheologice privind așezarea din epoca bronzului de la Peteni*. În: *Materiale și cercetări arheologice*, A XIV-a Sesiune Anuală de Rapoarte, Tulcea, 1980, p. 129-133.

SZÉKELY, 1976 - 77

SZÉKELY Z., *Contribuții privind epoca bronzului în Sud-estul Transilvaniei*, În: *Aluta*, VII-IX, 1976 - 1977, p. 25 - 36.

SZÉKELY, 1988

SZÉKELY Z., *Considerații privind dezvoltarea culturii Wietenberg în Sud-estul Transilvaniei*, În: *Aluta*, XVII-XVII. 1988, p. 25 - 36.

SZÉKELY, 1997

SZÉKELY Zs., *Perioada timpurie și începutul celei mijlocii a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei*, București, 1997.

SZÉKELY, 1995

SZÉKELY Zs., *Egy bronzkori lakóház Torjáról (Kovácsa megye)*, În: *Acta*, 1995 (*Acta Hargitensis* II, Aluta, XIX), Sepsiszentgyörgy, 1996, p. 115 - 118.

SZÉKELY, 1997

SZÉKELY Zs., *Perioada timpurie și începutul celei mijlocii a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei*, București, 1997.

VULPE, 1961

AL. VULPE, *K voprosu o periodizacii bronzovogo veka v Moldove*. În: *Dacia*, NS, 5, 1961, 105 - 122.

VULPE, 1995

AL. VULPE, *Costișa*, În: *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, București, 1994, p. 361 - 363.

VULPE, 1995

AL. VULPE, *Cultura Costișa/Costișa Culture*. În: *Comori ale epocii bronzului din România / Treasures of the Bronze Age in Romania*, Muzeul Național de Istorie a României, București, 1995, p. 163-166

VULPE, 1995a

AL. VULPE, *Stand und Aufgaben der Urnenfelderforschung im Karpatenraum*. În: *Beiträge zur Urnenfelderzeit Nördlich und Südlich der Alpen Monographien RGZM* 35 (1995), p.389-397.

VULPE, 1998

AL. VULPE, *Moștenirea antichității*. În: *O istorie a românilor. Studii critice*, Cluj Napoca, 1998, p. 9-33.

VULPE, ZĂMOȘTEANU, 1962

AL. VULPE, M. ZĂMOȘTEANU, *Săpăturile de la Costișa*. În: *Materiale și Cercetări*, VIII, 1962, p. 309 - 316.

ZAHARIA, 1987

EUGENIA ZAHARIA, *La culture Monteoru. L'étape des débuts à la lumière des fouilles de Sărata Monteoru*. În: *Dacia*, N.S., tome XXXI, 1-2, 1987, p. 21-49.

ZAHARIA, 1990

EUGENIA ZAHARIA, *Descoperiri ale culturii Monteoru în sud-estul Transilvaniei*, În: *Thraco - Dacia*, t. XI, nr. 1 - 2, 1990, p. 33 - 37.

ZAHARIA, 1991

EUGENIA ZAHARIA, *La Culture de Monteoru. La IIIe étape Mlc2. Les fouilles de Sărata-Monteoru (dép. De Buzău)*. În: *Dacia*, N.S., tome XXXV, 1993, p. 61-91.

ZAHARIA, 1993

EUGENIA ZAHARIA, *La Culture de Monteoru. Les IVe-Ve Étapes. Les fouilles de Sărata Monteoru*. În: *Dacia*, N.S., tome XXXVII, 1993, p. 15-18.

ZAHARIA, 1995

EUGENIA ZAHARIA, *Cultura Ciomortan / Ciomortan Culture*. În: *Comori ale epocii bronzului din România / Treasures of the Bronze Age in Romania*, Muzeul Național de Istorie a României, București, 1995, p. 151 - 153.

ZAHARIA, 1995a

EUGENIA ZAHARIA, *Cultura Monteoru / Monteoru Culture*. În: *Comori ale epocii bronzului din România / Treasures of the Bronze Age in Romania*, Muzeul Național de Istorie a României, București, 1995, p. 188 - 205.

Abstract

Few ideas concerning the Ethno-Cultural situation in the South-Eastern Transylvania in the Middle Bronze Age

Due to its positioning in the confluence area of three cultural provinces, the South-Eastern Transylvania was always closely related to the rest of Transylvania, as well as to the territories situated east and south of Carpathians. The proportion of the elements of intercarpathic, central, south-eastern and eastern-European nature in this area has oscillated considerably throughout the ages. This statement is also valid for the Middle Bronze Age (MBA). During the transition from the Early to the Middle Bronze Age, the area in discussion belonged, as the Zoltan discoveries certify, to a cultural area of a certain central-European origin. These discoveries are characterized by the so-called *Besenstrich und Textilmuster Keramik*. After that, at the beginning of the MBA, in the Ciuc Depression the *Ciomortan* group appeared; this combines the elements of central-European tradition of *Besenstrich Keramik* type with those specific to the eastern slope of the Eastern Carpathians. The following period is characterized by the domination of the *Wietenberg* culture in this area. At the same time, a significant amount of extracarpathian cultural-(demographical?) elements (*Costișa-Komarow*, *Monteoru* and *Tei*) penetrated the *Wietenberg* environment in South-Eastern Transylvania. The transition from the MBA to LBA was marked by a great change: by the extension of the *Sabatinovka-Coslogeni-Noua* cultural complex, whose area included the territories between the Azov Sea, Lower Danube and South-Western Transylvania, South-Eastern was included in the Carpatho-Dnieprobian cultural area.

The causes and the mechanisms of this cultural transformation, as well as its ethno-demographical aspects, are far from being convincingly explained. This complex phenomenon was mostly attributed to some demographic movements or to some impulses from the *Subty* or *Sabatinovka* cultures, although not all the arguments sustaining these hypotheses are valid. Concerning the local element, irrespective of the role granted by some authors, its contribution to the *Noua* culture formation is unanimously recognized. However, it is still unclear how different cultural entities converged to create a single cultural entity.

One of the plausible hypotheses seems to be that the important role in this process was played by the convergent evolution of the MBA carpatho-danubiano-pontical cultures. This process was encouraged by the intensification of the relationships between „classical” cultures of the Bronze Age and also by the strong external influences from the Balkan, central- and eastern European civilizations. It is obvious that the content, intensity and scope of these relationships were different in every part of the Carpatho-Dnieprobian area. It could be possible for the areas where the cultural relations were more close, to have had the role of some „genesis foci” of the *Sabatinovka-Coslogeni-Noua* cultural complex. The cultural diversity from the MBA in the South-Eastern Transylvania suggests that this area could be one of the most intense networks of relationships between the „classical” Bronze Age carpatho-danubian cultures. The appearance here, at the beginning of the LBA, of some Proto-*Noua* type monuments recommends this area as one of possible genesis foci of the *Noua* culture.

To check such a possibility, the paper analyzes the artifacts belonging to the so-called Proto-*Noua* stage from South-Eastern Transylvania. The conclusion is that one of the „emblematic” monuments from this area attributed to this stage - *Nicoleni* - belongs to at least three cultures: *Coțofeni*, *Wietenberg* and *Noua*. Thus, this settlement must be excluded from what we used to call the Proto-*Noua* phase. There are few *Noua I* discoveries in South-Eastern Transylvania. These are of two kinds: of the *Monteoru* (*Zoltan*) and *Komarow* (*Jigodin*) origin.

As to the relationships between the Bronze Age „classical” cultures, it is demonstrated that this area was penetrated by the *Monteoru*, *Tei*, *Costișa* and - maybe - *Komarow* cultures. The main way used by the *Monteoru* culture bearers was the *Oituz* pass - *Râul Negru* valley - *Olt* valley, up to the Southern Carpathians. As to the *Tei* culture, its bearers, possibly under the pressure of the *Ponto-Caspian* warriors, penetrated South-Eastern Transylvania through *Predeal* or/and *Bran* passes and inhabited mainly *Țara Bârsei*. The *Costișa* elements penetrated the discussed area from Western Moldavia through *Ghimeș* and *Oituz* passes. In the *Sf. Gheorghe* - *Rotbav* area there are attested mixed cultural patterns, which combine together all the above cultural elements (*Zoltan* and *Rotbav*).

The recent discoveries at *Zoltan* demonstrate the fact that sometimes mixed cultural patterns combining *Monteoru*, *Costișa*, *Tei* and *Wietenberg* elements appeared in this area.

The main conclusions are that, in the MBA, South-Eastern Transylvania was a contact zone between Southeastern-, Central- and East-European cultural streams, so that synthetic entities had been formed here. As to the *Noua* culture, it seems to have appeared here due to the penetration of small *Noua I* groups from Southern and Northern Moldavia. To what extent the relationships between MBA cultures in this area influenced the formation of the *Noua* culture, the issue remains unanswered yet.

Valeriu Căvruc
Cercetător Dr., Muzeul Carpaților Răsăriteni,
Sf. Gheorghe, Piața Libertății, nr. 4
Tel. 067/314139
e-mail: mcr@planet.ro

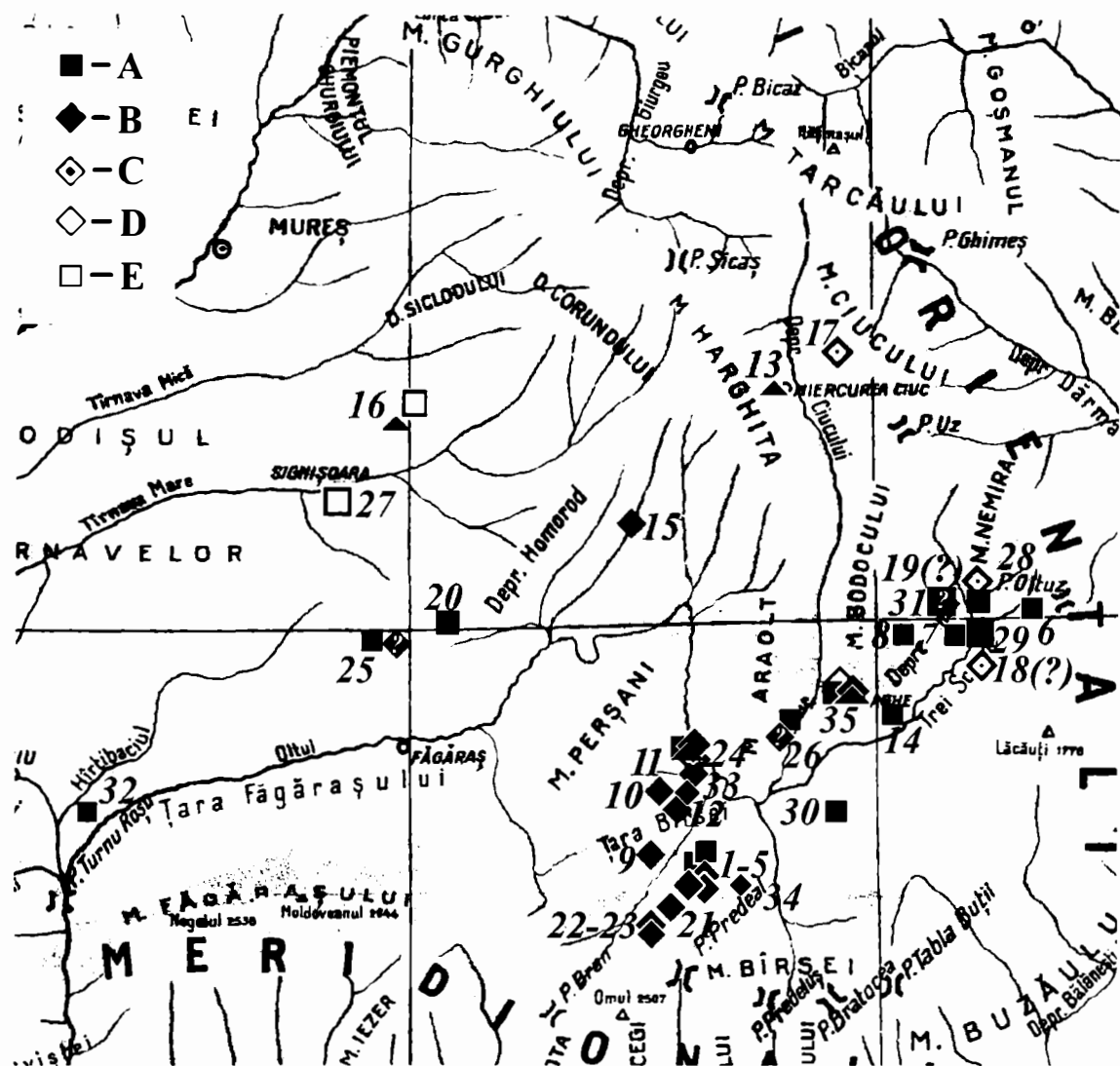
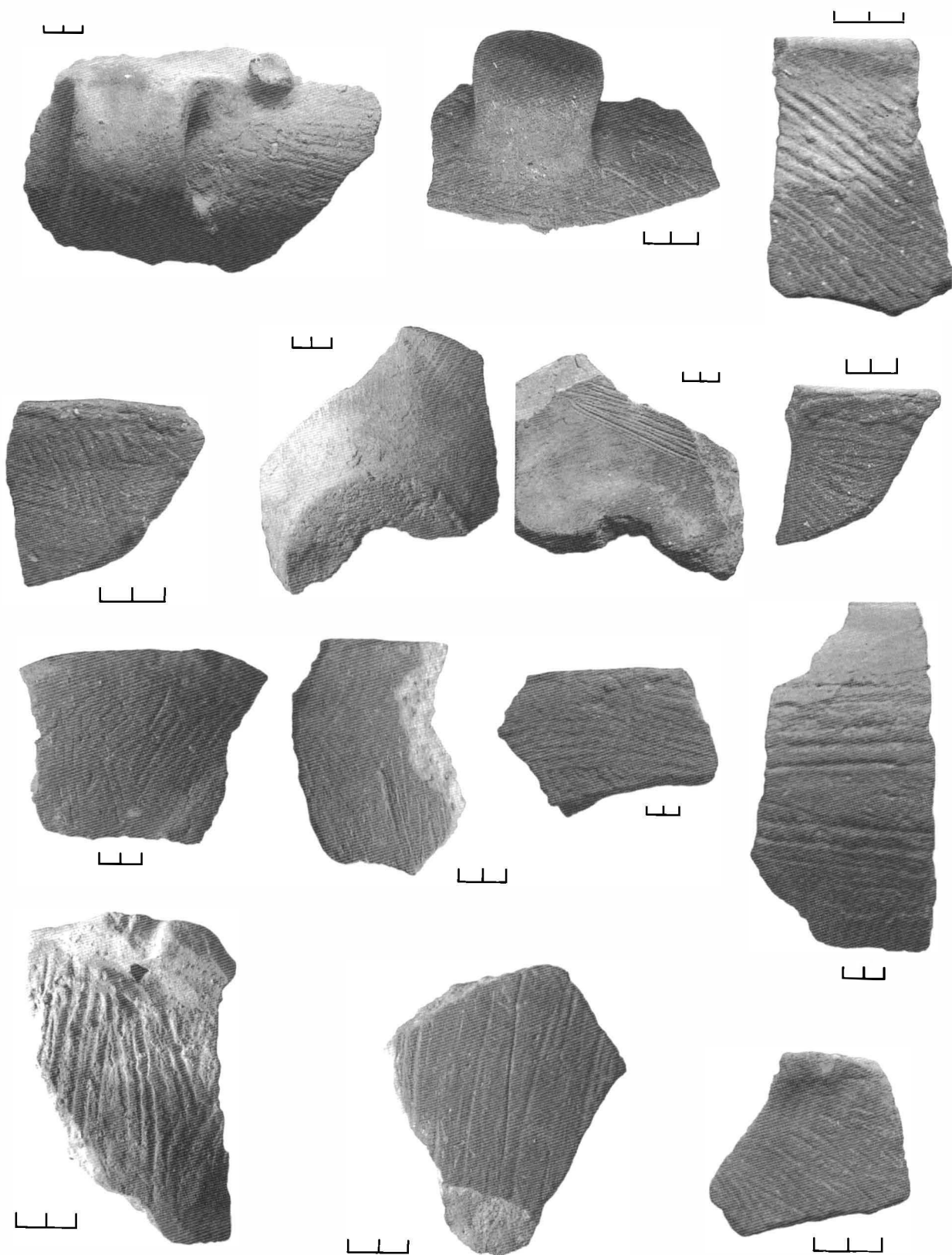

Figura 1.

Răspândirea elementelor culturale de origine extracarpatică în sud-estul Transilvaniei în epoca bronzului mijlociu.
The spread of the extra-carpathic cultural elements in the south-eastern Transylvania in the Middle Bronze Age

- A - descoperiri de tip Monteoru (M) - *discoveries of Monteoru type*;
 B - descoperiri de tip Tei (T) - *discoveries of Tei type*;
 C - descoperiri de tip Ciomortan (C) - *discoveries of Ciomortan type*;
 D - descoperiri de tip Costișa (Cs) - *discoveries of Costișa type*;
 E - descoperiri de tip Komarow (K) - *discoveries of Komarow type*;
 F - descoperiri de tip Noua I (N-I), inclusiv cele atribuite de A.C. Florescu - *discoveries of Noua I type, including those attributed to it by A.C. Florescu*.

1. Brașov „Bartolomeu”, BR, T, M;	BR, M, T;	25. Selistat BR, M, T(?);
2. Brașov „Bartolomeu - Nisipărie”, BR, M;	12. Hălciu, BR, T, Cs;	26. Sfântu Gheorghe „Piatra de Veghe”, CV, M, T(?);
3. Brașov „Valea Răcădăului”, BR, T;	13. Jigodin (N-I);	27. Sighișoara „Dealul Turcului”, MS, K;
4. Brașov „Valea Răcădăului” - Baia soldașilor, T, BR;	14. Let „Vârhegy”, CV, M;	28. Sânzieni, CV, M;
5. Brașov „Fabrica de cărămidă”, T, BR;	15. Merești „Almașer”, HR, T;	29. Târgu Secuiesc, CV, M (II);
6. Bărețu, CV, M;	16. Nicoleni „Csűrősdülő”, HR, (N-I) după A.C. Florescu;	30. Telia, BR, M;
7. Cărlina, CV, M;	17. Păuleni-Ciuc, HR, C, M;	31. Turia, CV, M (?);
8. Cernat „Pământul lui Robert” CV, M;	18. Peteni, C(?);	32. Tichindeal, C, B, M;
9. Codlea, BR, T;	19. Poian, CV, C(?);	33. Ujveloch, BR, T;
10. Crizbav, BR, T;	20. Poiana Mărului, BR, M;	34. Valen Cetății, BR, T;
11. Feldioara „Școala de agricultură”,	21. Poligonul de Trăgere, BR, T;	35. Zoltan, CV, M, T, Cs.
	22. Râșnov, BR, „Oedweg Höhle”, T;	
	23. Râșnov, T, BR;	
	24. Roibav, FIR, M, T, Cs, N-I;	

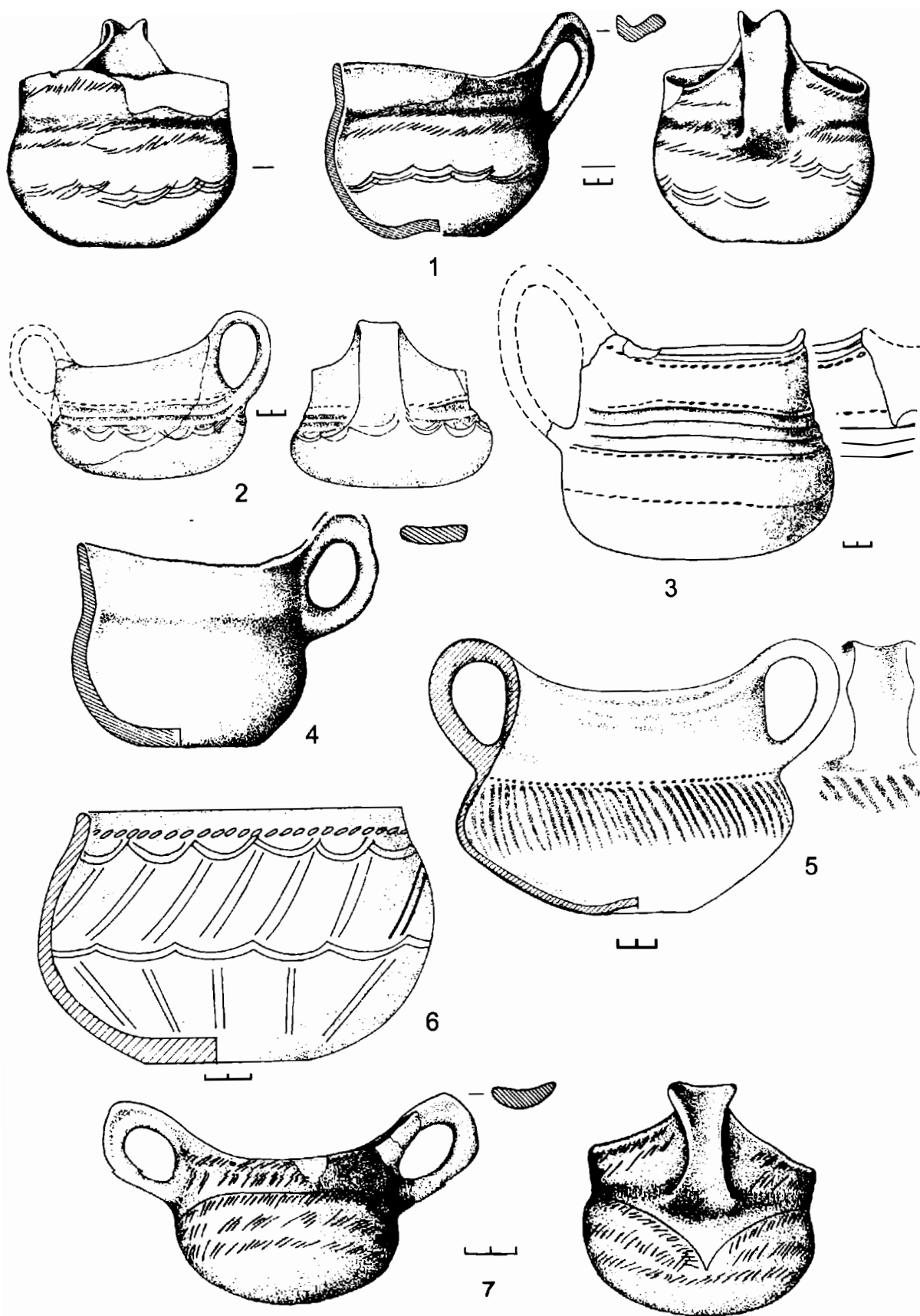
Figura 2.

Păuleni-Ciuc (Ciomortan).

Ceramica striată din sondajele lui Jánovits István.

Besenstrich pottery from Jánovits István excavations.

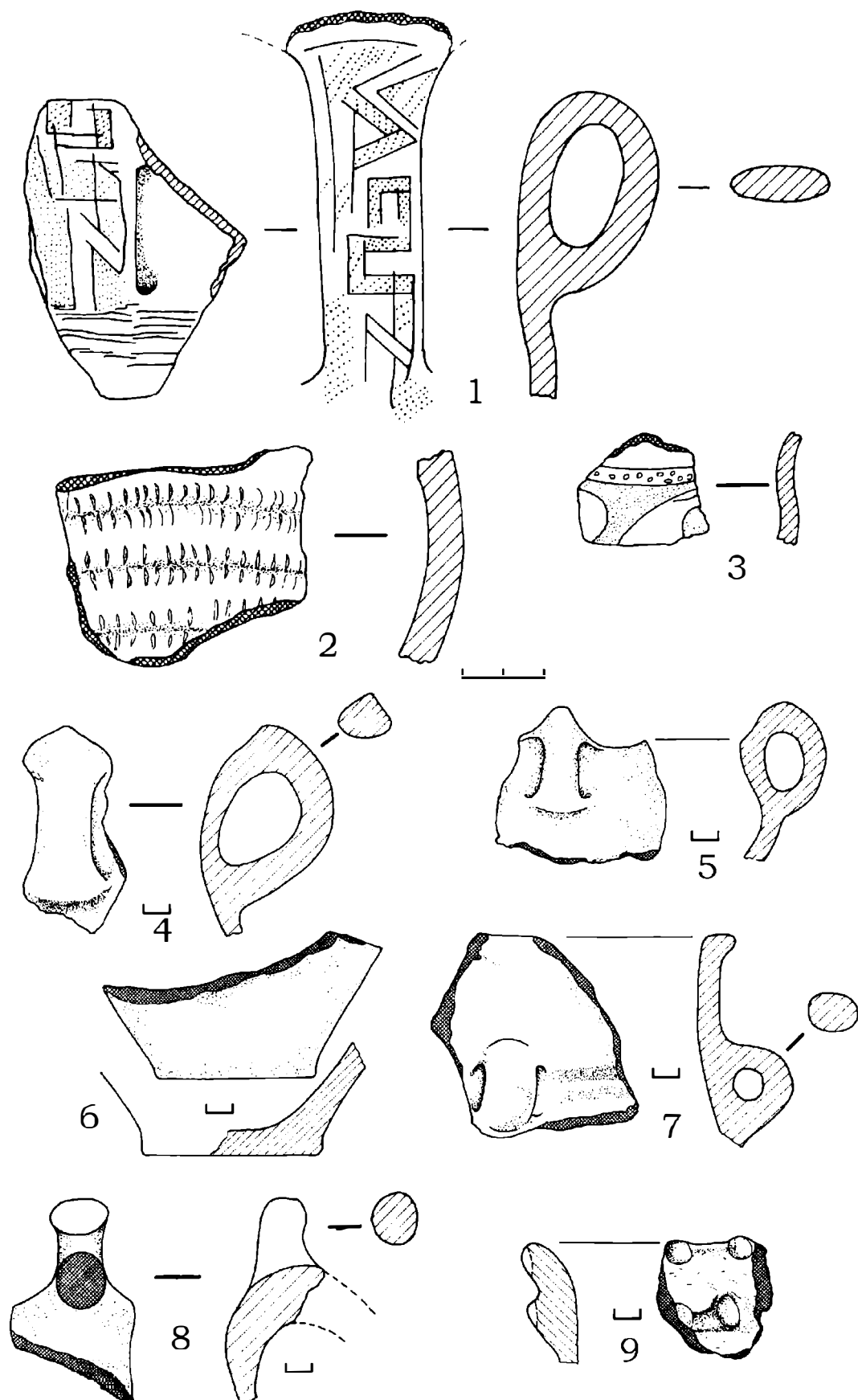

Figura 3.

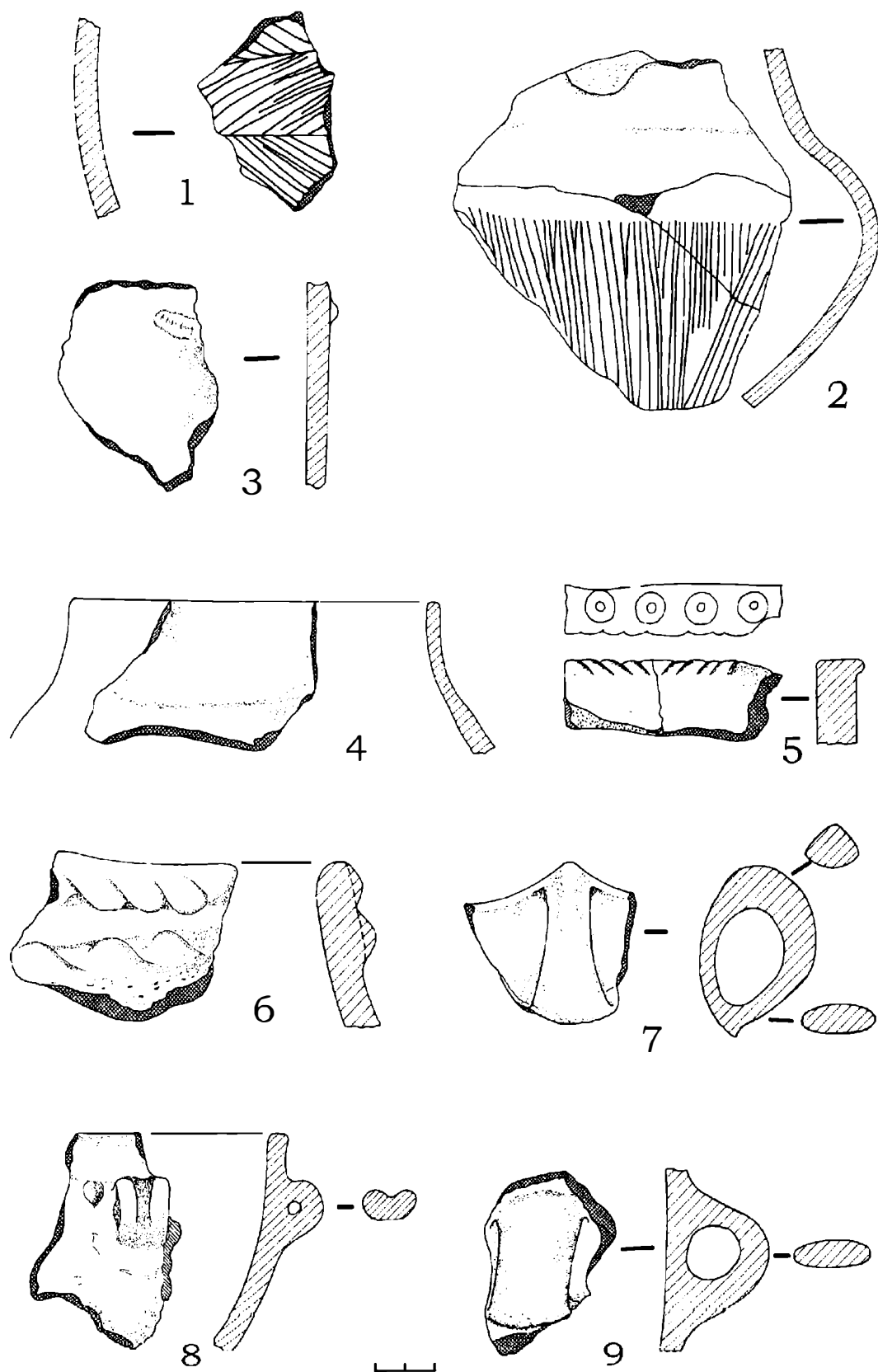
Ceramica de tip Montecoru în sud-estul Transilvaniei.

Montecoru type pottery in south-eastern Transylvania

1. Târgu Secuiesc, 3. Sânzieni, 4-5. Cernat, 2,7 Târgu Secuiesc

Figura 4.
Nicoleni.
Ceramica. Pottery.

Figura 5.
Nicoleni.
Ceramica, *Pottery*.

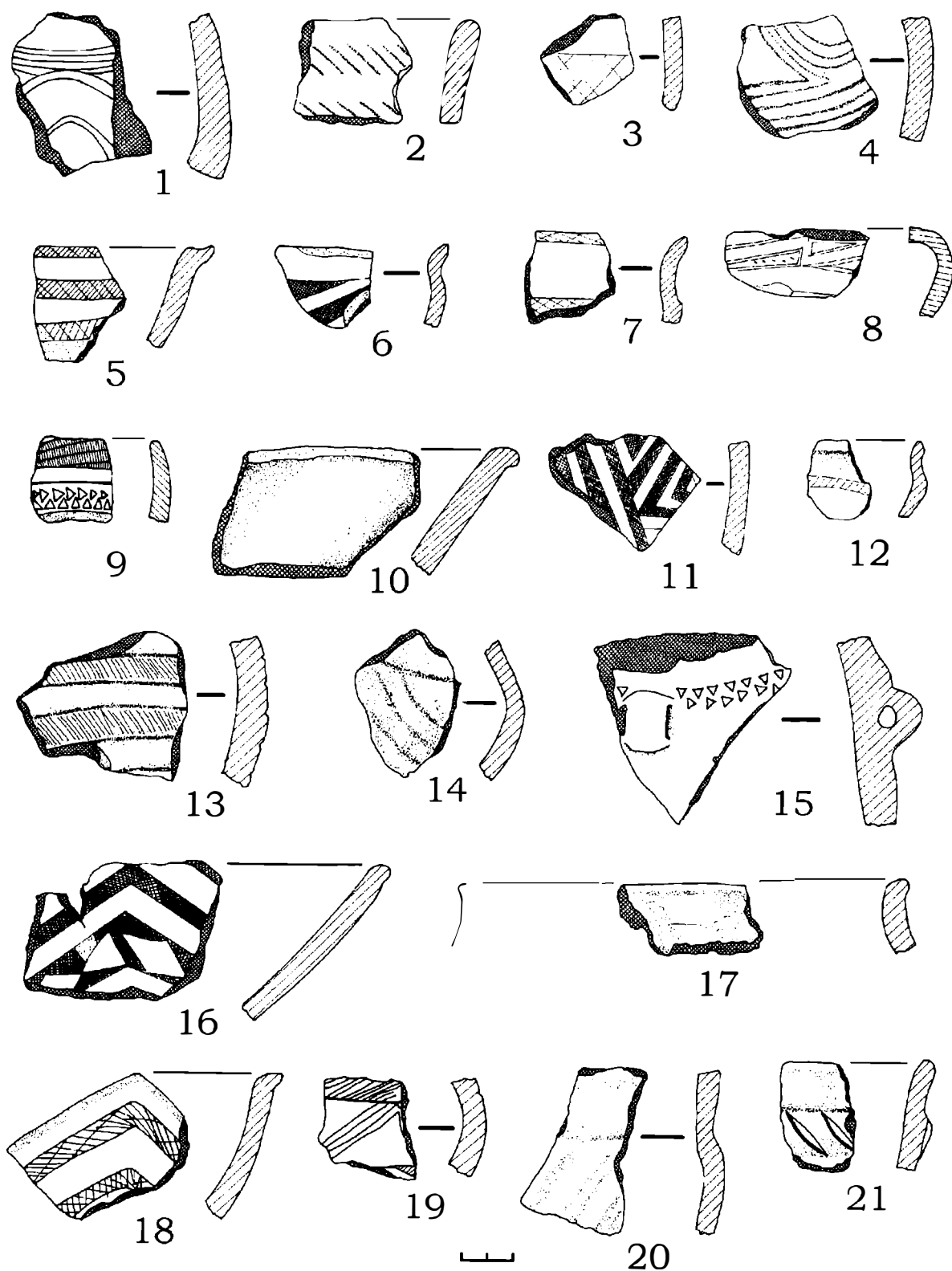
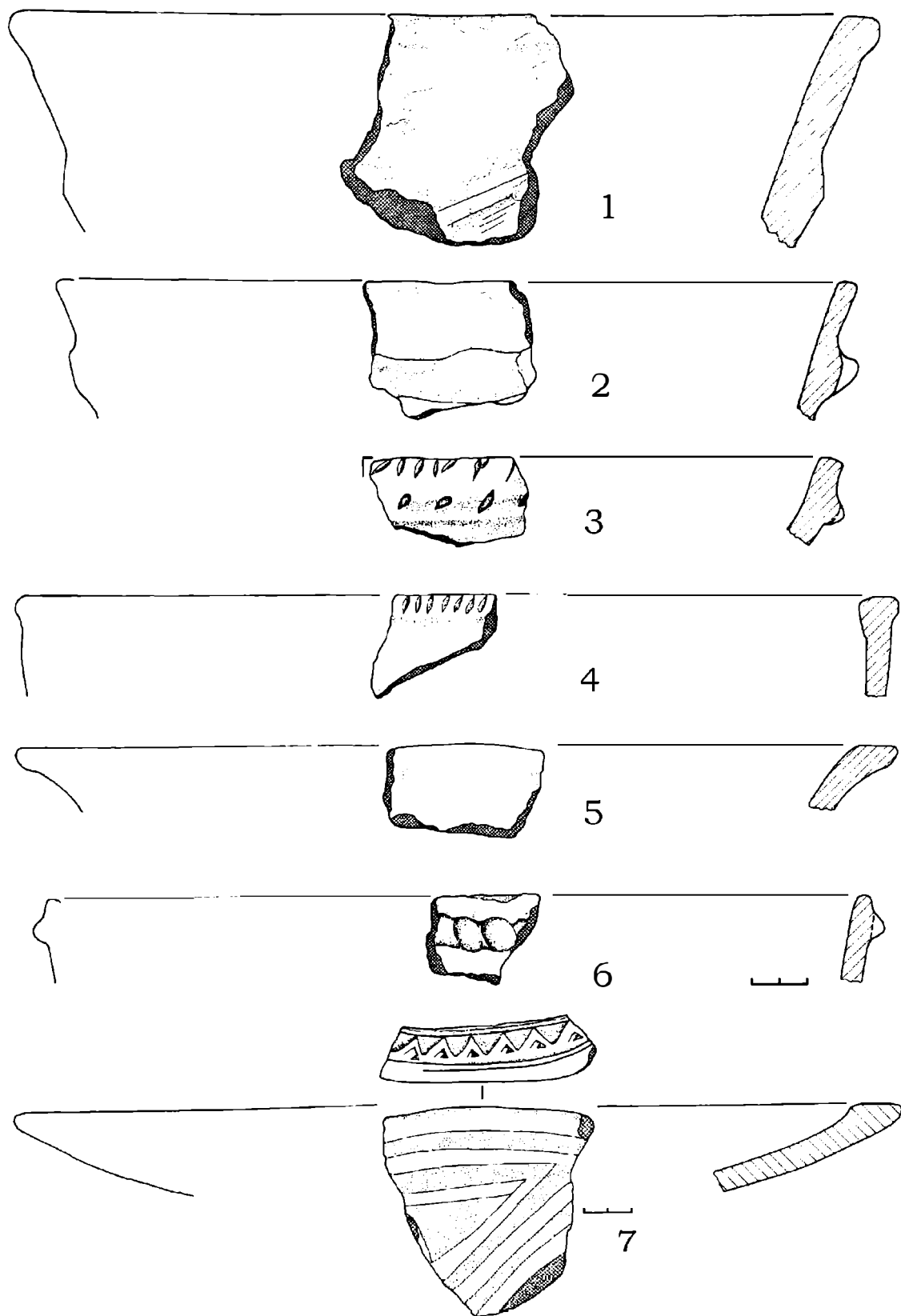
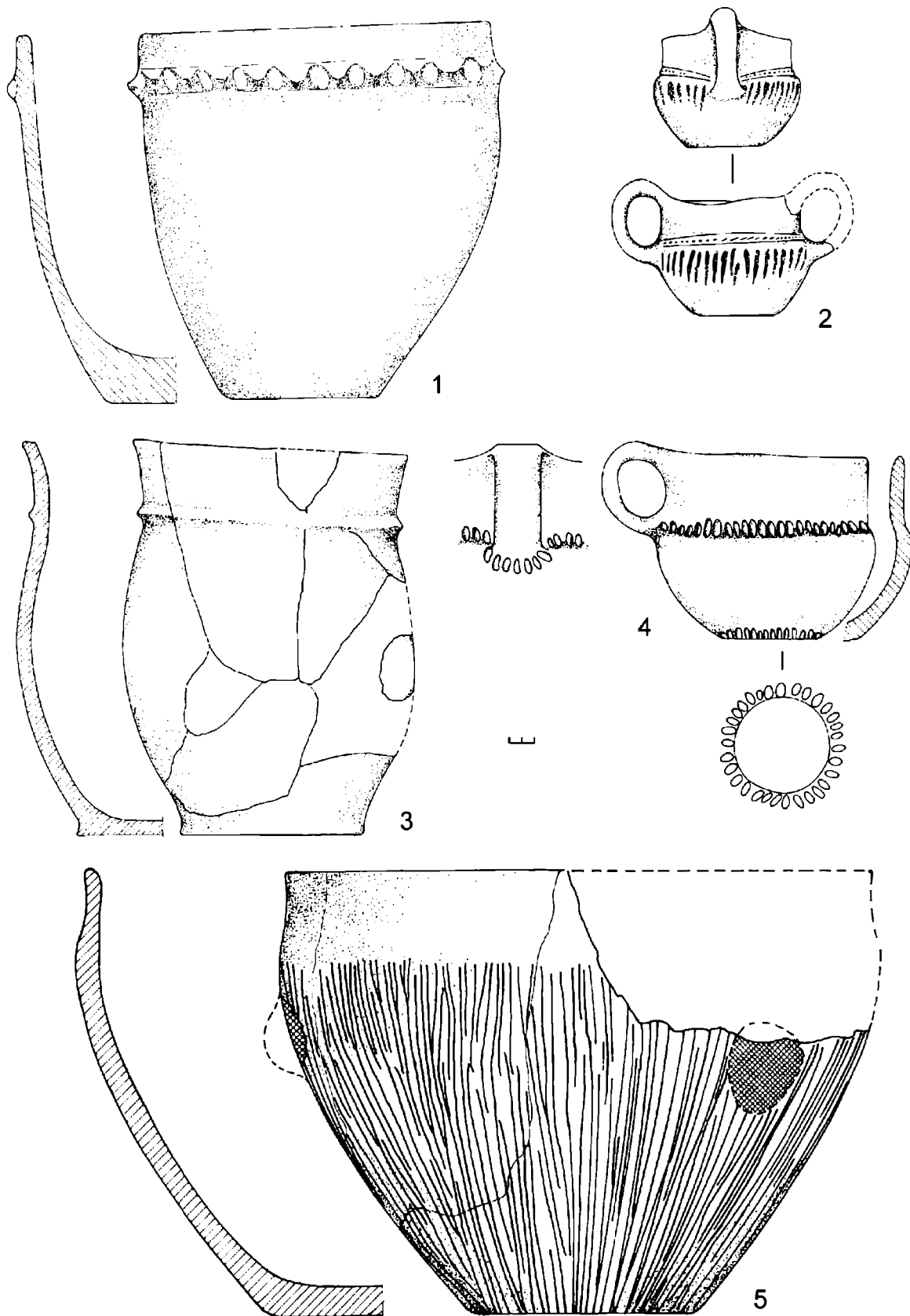

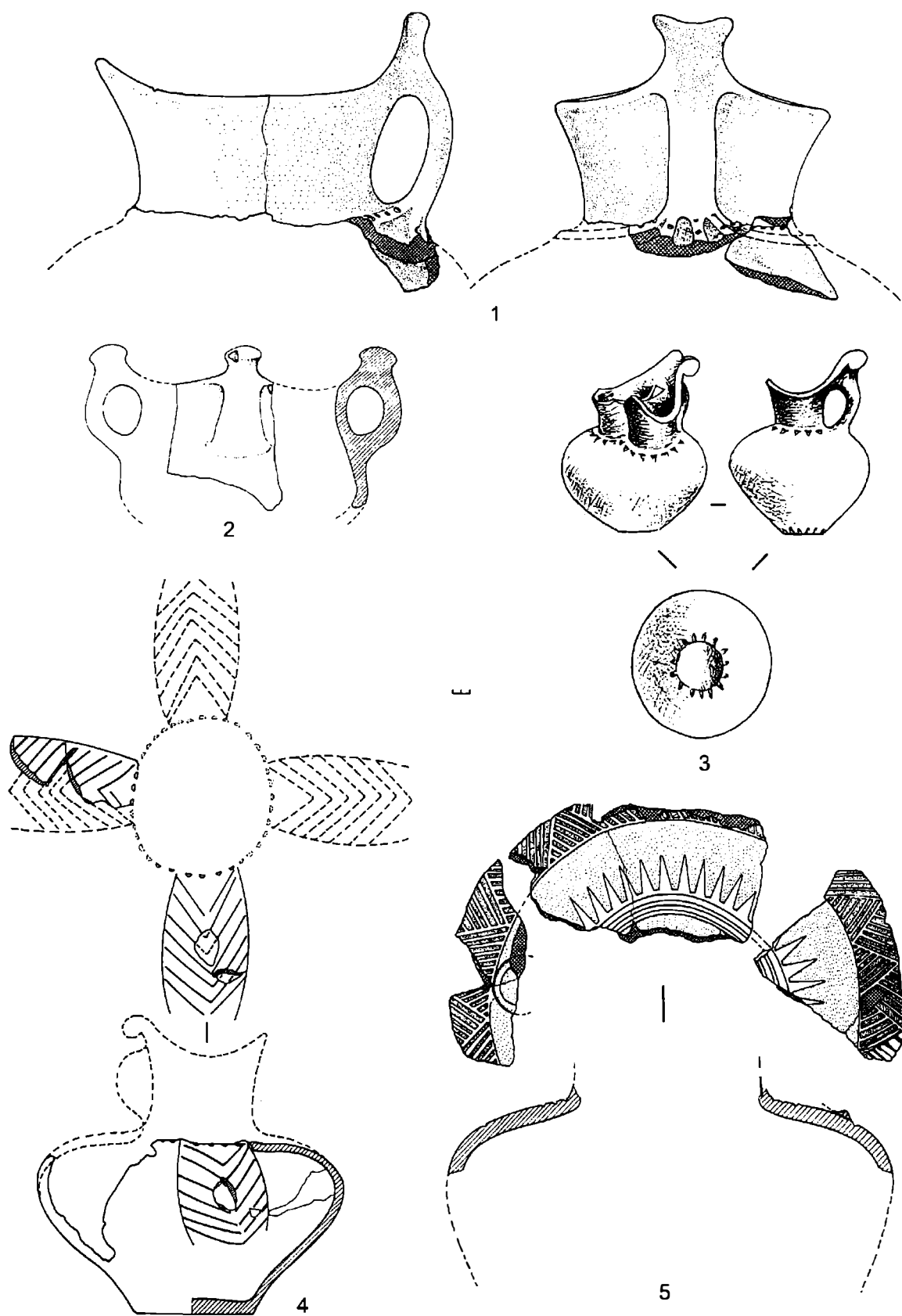
Figura 6.
Nicoleni.
Ceramica. Pottery.

Figura 7.
Nicoleni.
Ceramica. Pottery.

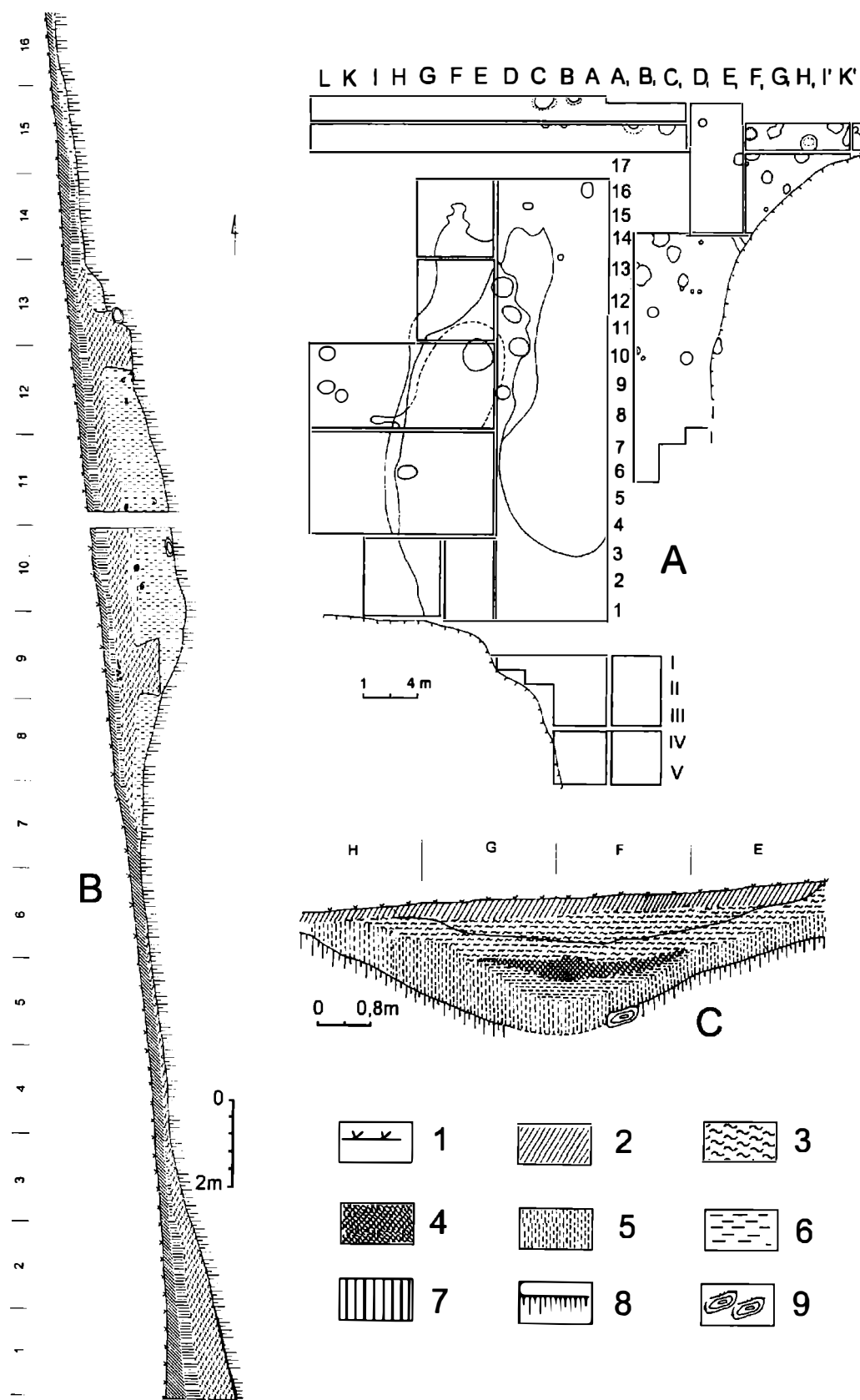

Figura 8.
Jigodin.
Ceramica. Pottery.

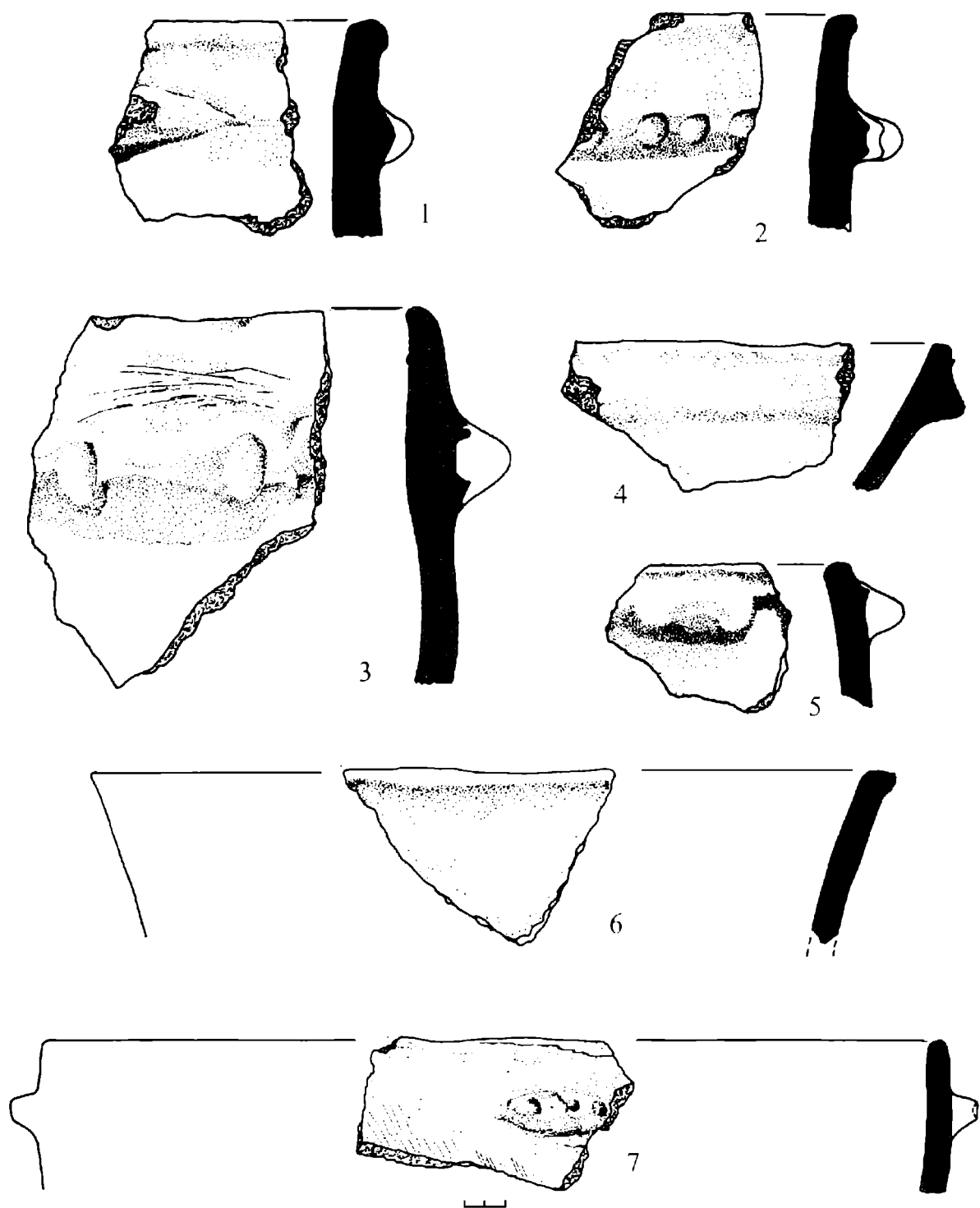
Figura 9.
Turia.
Ceramica. Pottery.

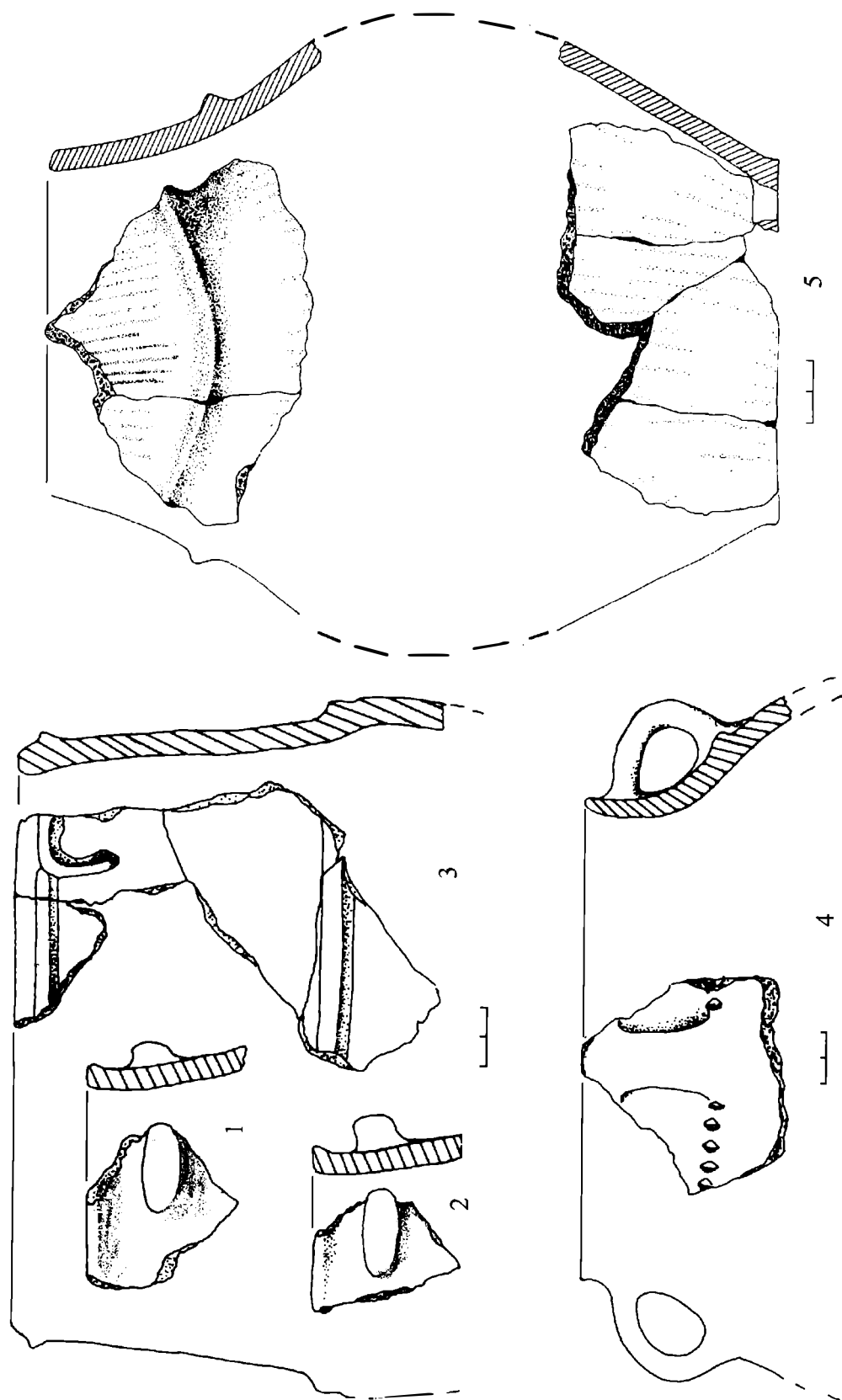

Figura 10.
Zoltan.

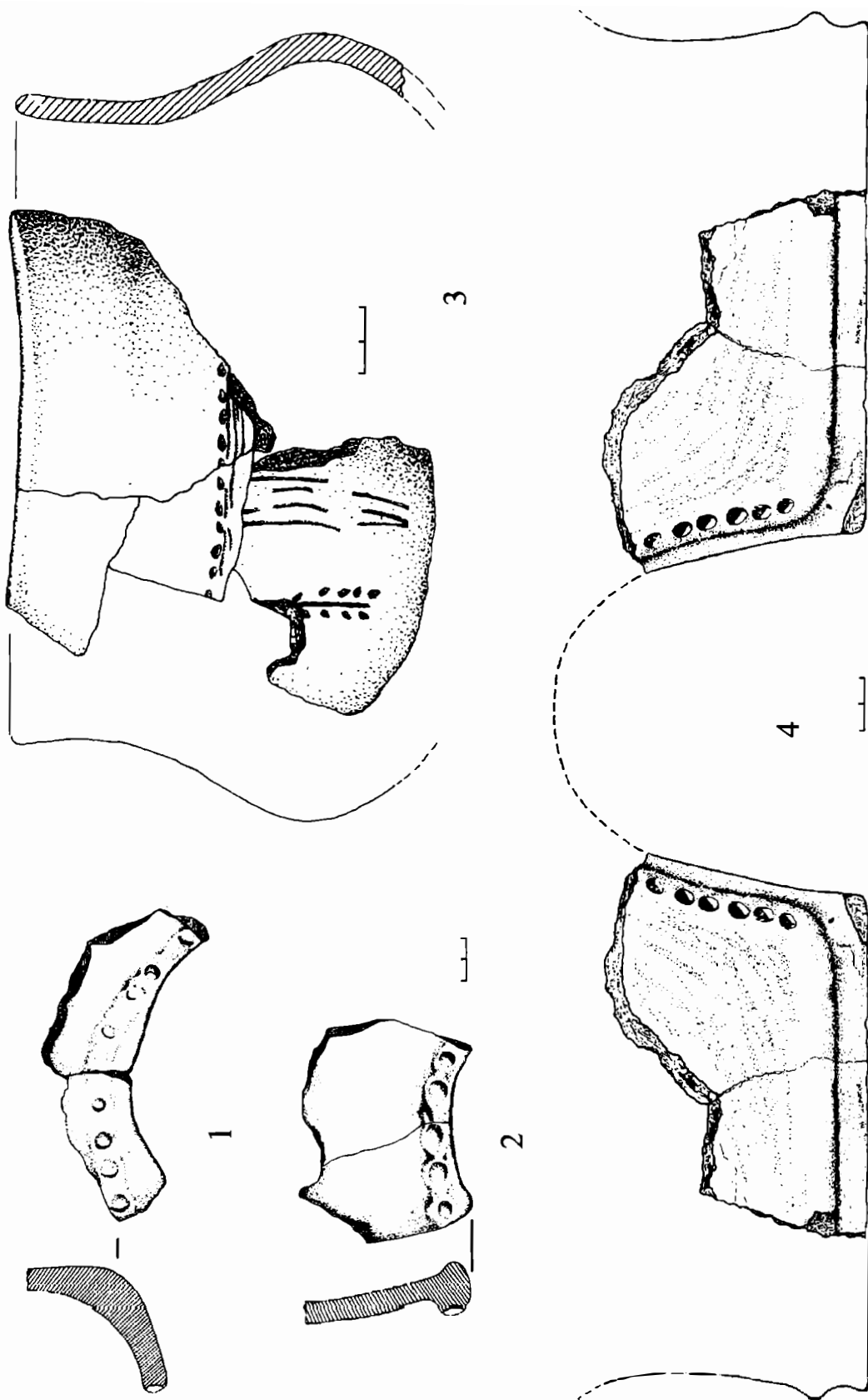
A - Planul secțiunii B; B - Profilul stratigrafic D/E.
A - Trench B; B - Stratigraphical section D/E

Figura 11.
Zoltan.
Stratul 2. Ceramica grosiera.
Layer 2. Coarse pottery.

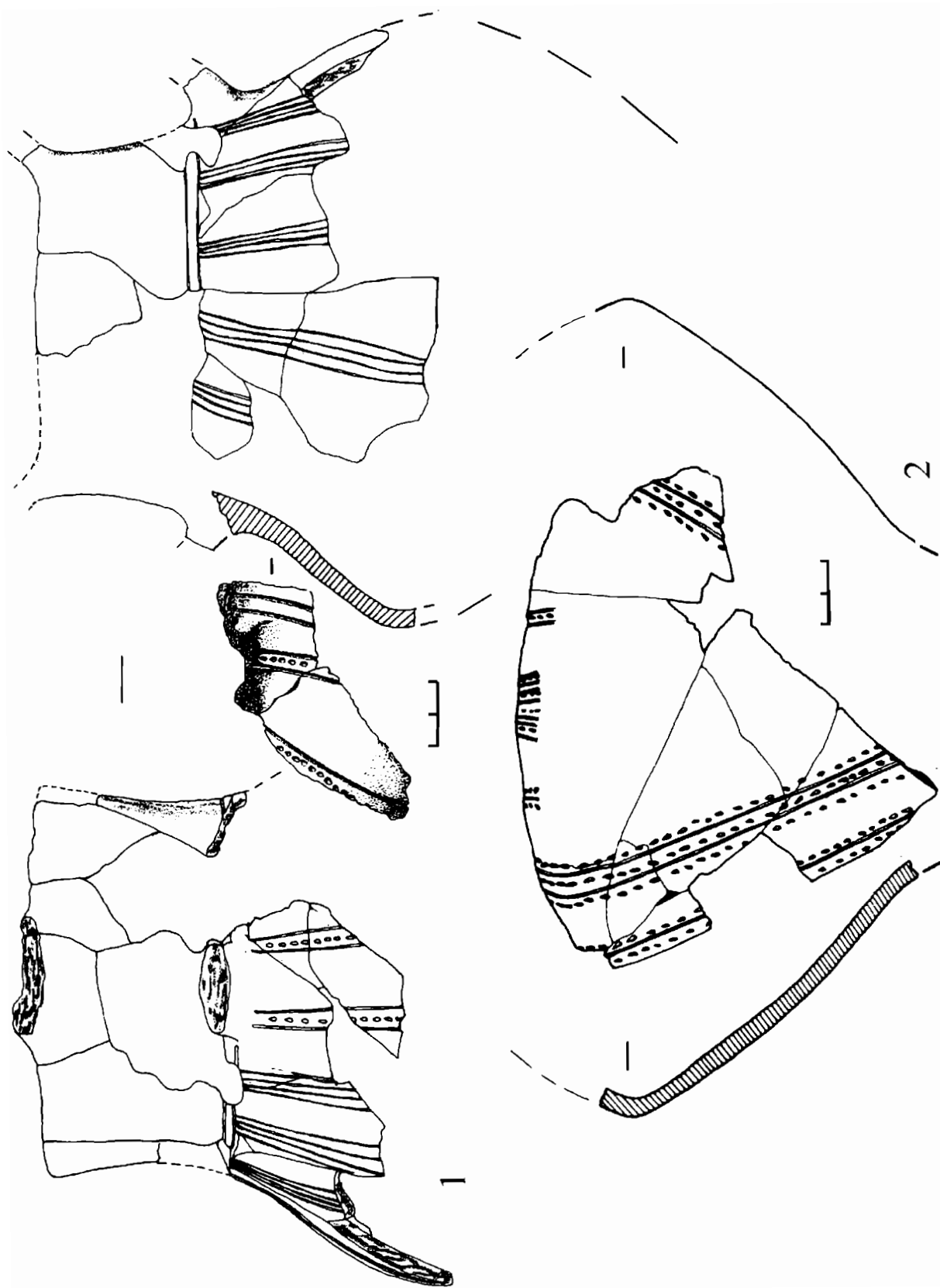

Figura 12.
Zoltan.
Stratul 2. Ceramica semifina
Layer 2. Semifine pottery.

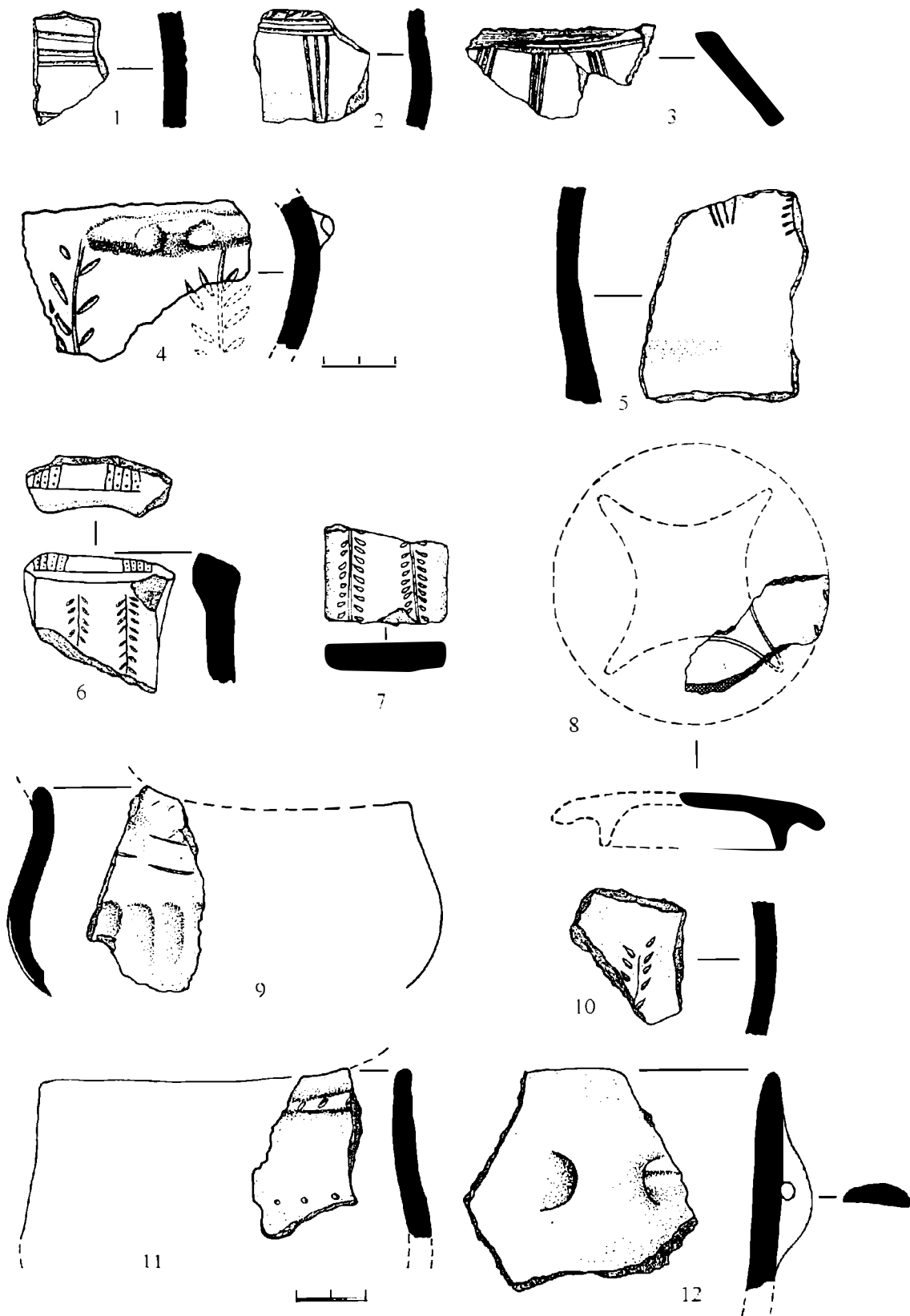

Figura 13.
Zoltan.

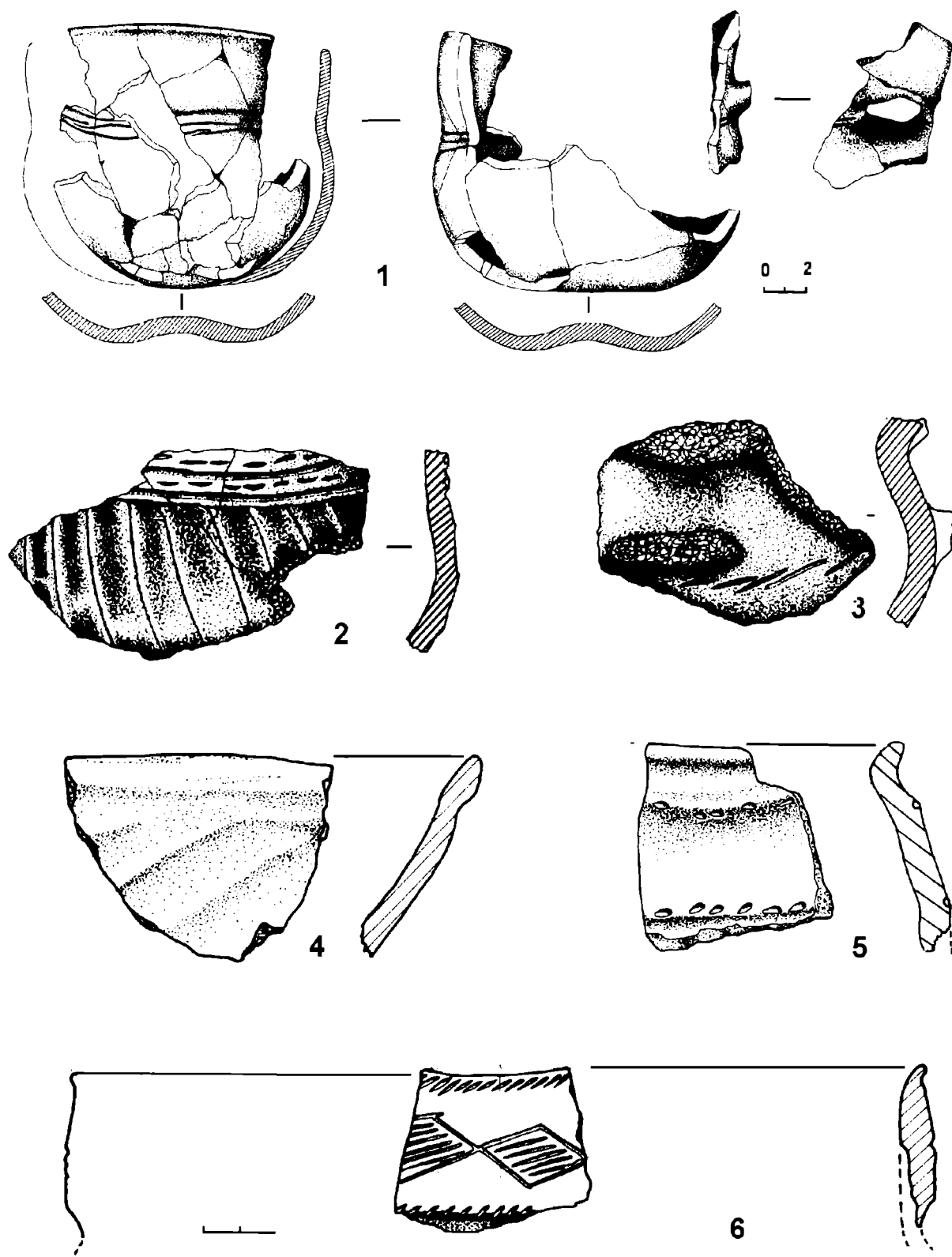
Stratul 2. 1-2,4 - ceramică grosieră (fragmente de vase-cuptor), 3 - ceramică fină.
Layer 2. 1-2,4 coarse pottery (oven pots). 3 fine pottery

Figura 14.
Zoltan.
Stratul 2. Ceramica fină.
Layer 2. Fine pottery.

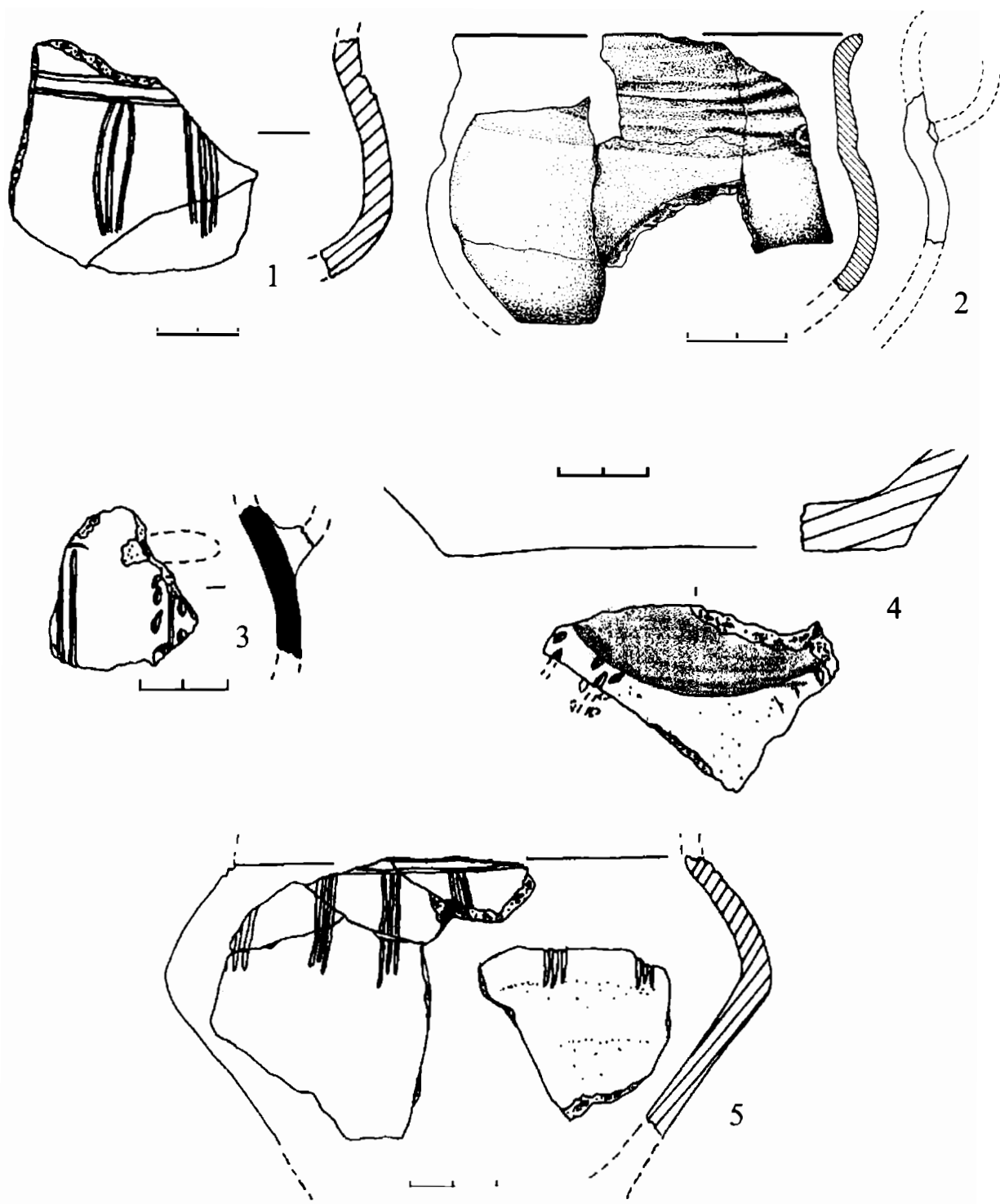

Figura 15.
Zoltan.
Stratul 2. Ceramica fina.
Laver 2. Fine pottery.

Figura 16.
Zoltan.
Stratul 2. Ceramica fină.
Layer 2. Fine pottery.

Figura 17.
 Zoltan.
 Stratul 2. Ceramica fina.
 Layer 2. Fine pottery.

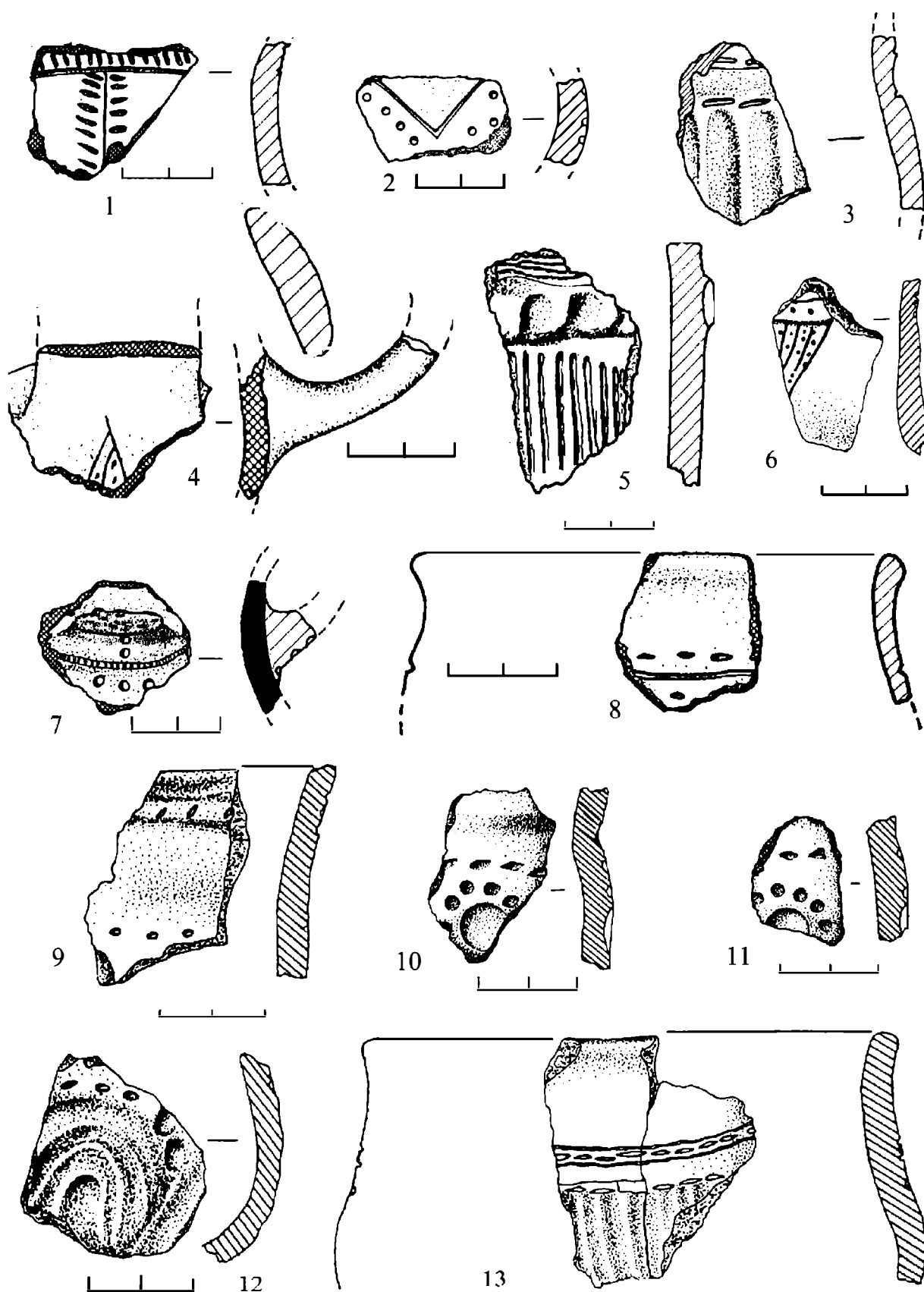
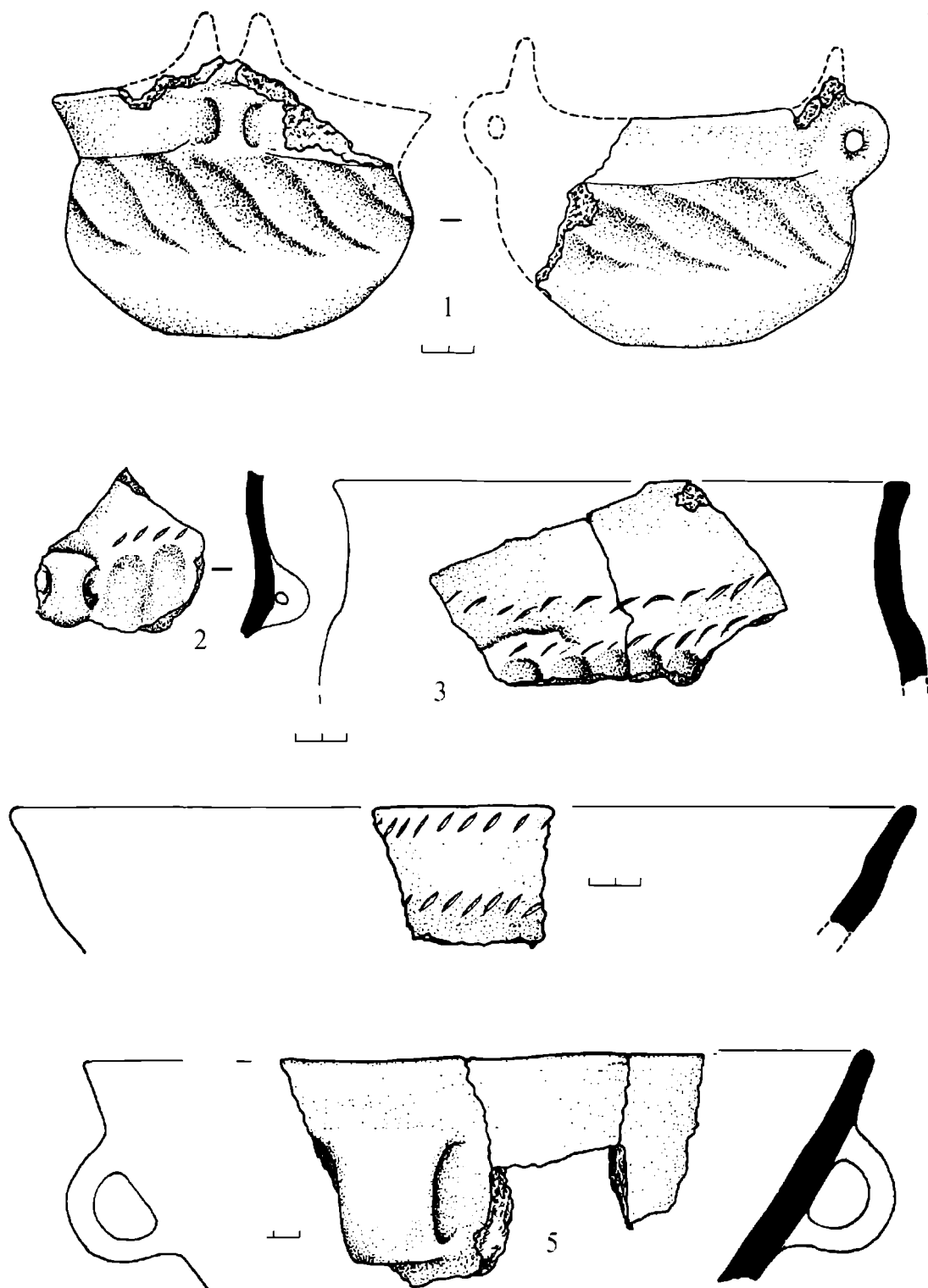

Figura 18.

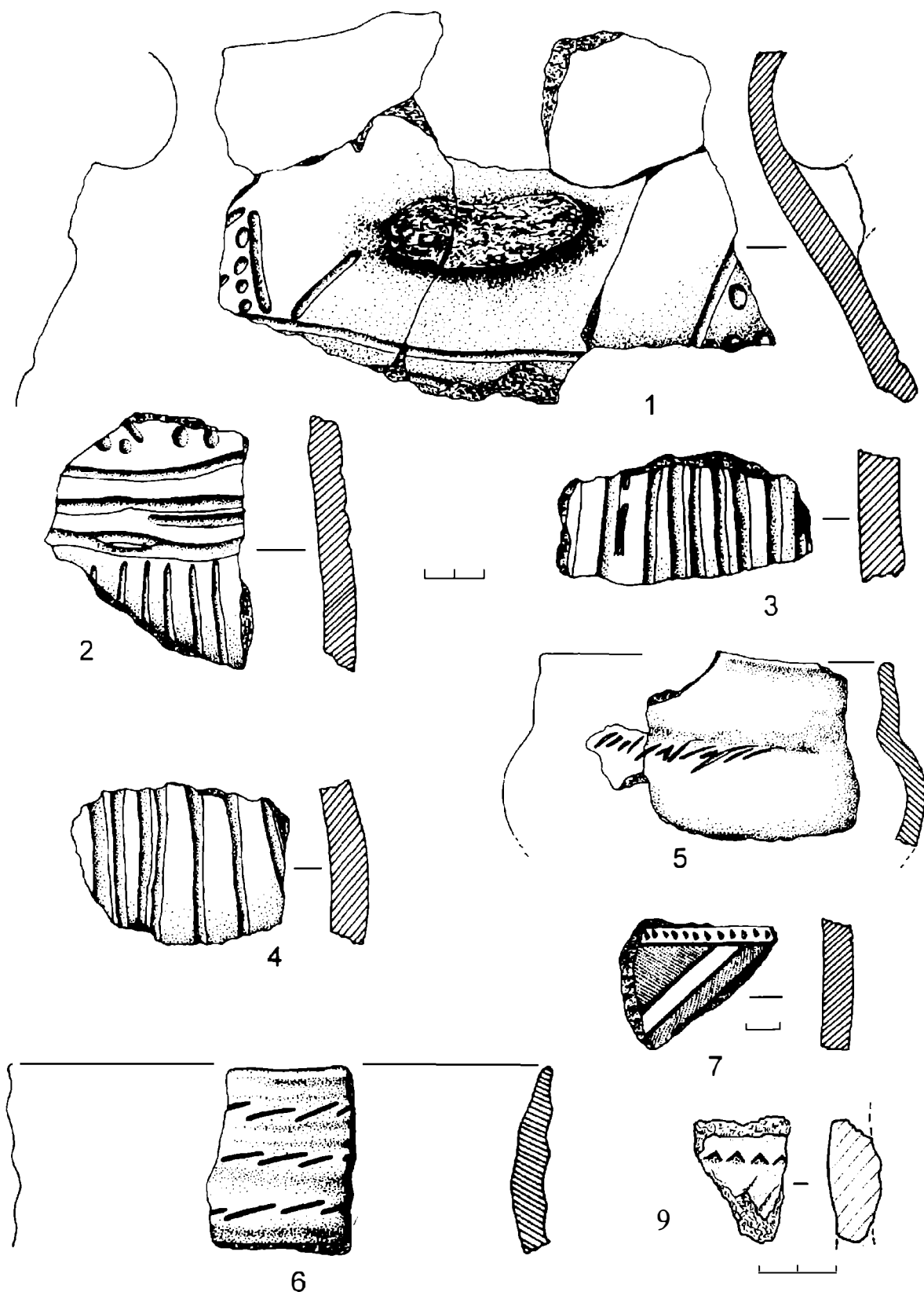
Zoltan.

Stratul 2. Ceramica fină.

Layer 2. Fine pottery.

Figura 19.
Zoltan.
Stratul 2. Ceramica fină.
Layer 2. Fine pottery.

Figura 20.

Zoltan.

Condiții stratigrafice incerte. Ceramică.
Incertain stratigraphical conditions. Pottery.

